Тернопільська обласна Рада

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Богдан Андрушків

Некрополі Тернопільщини,

або

Про що розповідають мовчазні могили

Бібліотечка: Некрополі України
(Тернопільська область)

ТЕРНОПІЛЬ
«ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ»
1998

ББК 65.248

А-66

Рецензент

Б. Лановик,

завідувач кафедри українознавства ТАНГу, професор

А-66 **Б. Андрушків**. Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область). — Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. — 96 с.

ISBN 966-562-149-1

У книзі в популярній формі розкриті історичні особливості поховань на території Тернопільщини. Досліджено стан поховань різних історичних періодів, людей різних національностей.

Видання здійснено за пропозицією Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

ББК 65.248

ISBN 966-562-149-1

© Богдан Андрушків, 1998

Наша планета є космічним кораблем для всіх її жителів. Боротьба за кращі каюти в ньому, за краще місце під сонцем з позиції земного буття є ніби закономірним явищем, хоч і не дуже гуманним. Але це так як в морі — того, хто помре, незалежно від становища, якого досягнув, незалежно від приміщення, в якому перебував, у звичайному мішку буде спущено за борт. Так прах кожного, хто помре, у звичайному дерев'яному гробі буде відданий землі.

Коли душа покійного відійде до неба, за споконвічною традицією земляни зберігають про нього пам'ять, адже кожна людина в цьому світі неповторна і виконувала на цій землі якесь своє єдине для неї призначення чи завдання. Тож відношення народу до пам'яті покійних на їх землі свідчить про рівень його суспільної свідомості і цивілізації.

Хто не хоче вшановувати пам'ять свого земляка-землянина, той сам ризикує піти в небуття непоправно зневаженим і без пам'яті.

Висновок після читання релігійної літератури

Вступ

Кладовище — місце смутку і печалі,
Кладовище — місце вічних розлук...

Для характеристики будь-якого господарського, культурно-мистецького чи іншого громадського об'єкту існує певна ознака, що дає про нього загальну уяву. «Театр починається з гардероба чи вішалки».

Кажуть, дороги і зв'язок — це нерви суспільного організму, а кладовище, його благоустрій — це характеристика рівня культури населеного пункту, свідомості його жителів. І хоч факт чиєїсь смерті, як правило, сприймається однозначно, та оцінка життя і діяльності померлого продовжує жити у свідомості того оточення, в якому колись перебував покійний.

У різних державах по-різному відбуваються ритуали поховання. Різними є способи увічнення пам'яті померлих чи загиблих. У більшості випадків на місці поховання ставиться надгробна плита з написом: хто тут похований, коли народився і коли помер. Рідше пишуть епітафію, та за яких обставин відбулася смерть. У давні часи у християнських народів на могилі ставили хрест з табличкою, на якій були вищезгадані відомості.[1]

В Україні місця поховань, як правило, відзначаються пам'ятником, який у багатьох випадках є справжнім витвором мистецтва.

Особливо цікавими є поховання в обласних і районних центрах. Пам'ятники виконано з різних матеріалів: граніту, мармуру, пісковику, вапняку, мармурової крихти і просто металеві або дерев'яні хрести.

Місця поховань, як правило, добре доглянуті, озеленені. Між пам'ятниками прокладені асфальтовані доріжки.

У будь-який день, зайшовши на кладовище, серед скульптур завжди можна побачити людей різного віку, що сидять в задумі. Атмосфера, що панує в цих місцях, схиляє до філософських роздумів.

Тернопільщина — край своєрідний. В основній масі населення вважає себе галичанами, хоч територія з географічних позицій практично віднесена до Поділля, а в північних районах люди вважають себе волинянами. На території Тернопільщини серед загальних громадських некрополів можна побачити козацькі кладовища, цвинтарі Українських Січових Стрільців, суворі поховання вояків Української Повстанської Армії.

Шанують на Тернопільщині безневинні жертви Першої і Другої світових війн, поховання інших народів.

---

1 Між іншим, хрести ставились не лише в місцях поховань. У західних областях України (Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська) хрести ставились в місцях історичних подій, до знаменних дат тощо.

Якщо маєте бажання, завжди можете взяти участь у вшануванні пам'яті Чеських і Словацьких воїнів, що загинули на Зборівщині у 1918 році. Щорічно в червні в с. Калинівці Зборівського району відбуваються траурні заходи за участю представників дружніх нам держав.

На Бережанщині мають місце поховання солдатів Австро-Угорської імперії.

Загалом в області окультурюються єврейські, польські та інші поховання і цвинтарі.

Майже в кожному районі є поховання військовослужбовців і військовополонених німецької національності. Тому відповідно до угоди між урядами України і ФРН «Про догляд за могилами загиблих» запроваджуються дослідження поховань, їх облік, впорядкування тощо.

Велику роботу проводять археологи Ігор Ґерета, Богдан Строцин, Олег Гаврилюк, Олександр Ситник, Марина Ягодинська, Михайло Сохацький, Микола Левчук; краєзнавці Петро Медведик, Венедикт Лавренюк, Олег Полянський, Анатолій Малевич, Гаврило Чернихівський, Остап Черемшинський, Ярослав Павлик, Василь Олійник, Григорій Баран та інші.

З історії Тернопільського краю

Щоб зрозуміти традиції народу та мотиви його поведінки, необхідно знати його історію.

Площа області — біля 14 тис. км^2. , населення — 1 млн. 176 тис. осіб, причому більше як половина — сільські жителі.

В адміністративному відношенні область розділена на 17 районів і налічує 17 міст, 19 містечок, 1052 сіл.

Багата древня історія Тернопільщини, прадавньої слов'янської землі, яка колись входила в Теребовлянське і Шумське, а пізніше Галицько-Волинське князівства. У часи ординської навали тут вперше був перерваний переможний шлях Батия, який не зумів зломити опір захисників Кременця.

Тернополяни брали участь у визвольній війні 1648-1667 рр. проти польського поневолення. У серпні 1649 р., після однієї з найбільших битв, у Зборові був підписаний відомий Зборівський договір, що вперше засвідчував державність України. Наш край пам'ятав і відважних керівників селянських повстань, народних месників Северина Наливайка, Олексу Довбуша, Устима Кармелюка, засновника Запорізької Січі Байду Вишневецького. Вони надихали народ на боротьбу проти чужоземного поневолення.

З Тернополем пов'язана доля багатьох видатних людей, які зробили великий вклад у вітчизняну і світову культуру.

Тернопільщина дала світові чимало видатних людей, імена більшості з яких за тоталітарного режиму були під забороною і лише кілька років тому стали широко відомими на їх батьківщині.

Серед них класики української літератури Богдан Лепкий та Улас Самчук, роман якого «Волинь» був висунутий на здобуття Нобелівської премії; лауреат цієї премії єврейський письменник Шмуель Агнон; добре відомі в Європі Володимир Гжицький, Юліан Опільський, Борис Харчук, один з найвидатніших етнографів Володимир Гнатюк; літературознавці Василь Сімович і Кирило Студинський, реформатор українського театрального мистецтва знаменитий Лесь Курбас і одна з найкращих співачок світу Соломія Крушельницька, яка підкорила оперні сцени Мілана, Парижа, Нью-Йорка; актори Мар'ян Крушельницький і Катерина Рубчакова; з Тернопільщини вийшли також видатні громадські і політичні діячі Ярослав Стецько та отець Степан Качала, глава Української Греко-католицької церкви кардинал Йосип Сліпий.

Але не тільки вони прославили наш край. Вихідці з Тернополя зробили великий внесок і в поступ світової науки і техніки. Ми по праву пишаємося нашим земляком Іваном Пулюєм — видатним ученим-фізиком, який очолював Празький університет і організував кафедру електротехніки. Ще

за 14 років до Рентгена Іван Пулюй сконструював свою фосфоресцентну лампу та апаратуру для реєстрації *х*-променів і опублікував статті, що незаперечно засвідчують пріоритет українського вченого у відкритті та тлумаченні фізики цих променів, несправедливо названих згодом рентгенівськими. Іван Пулюй удосконалив технологію виготовлення електричної лампочки Едісона і налагодив її масове виробництво, дослідив неонове світло, поліпшив конструкцію телефонних станцій і апаратів. Під його науковим керівництвом запущено в дію першу в Європі електростанцію в Празі.

Ми горді, що наш земляк Олександр Смакула став засновником та багаторічним керівником найпотужнішої у світі лабораторії фізики кристалів у США. На Тернопільщині народилися вчені-фізики Зенон Храпливий та Володимир Кучер, математик Мирон Зарицький, Володимир Левицький, Микола Чайківський, учений-біохімік, міністр-українець охорони здоров'я Австро-Угорщини Іван Горбачевський.

Нині в області проводиться велика робота з увічнення пам'яті наших видатних земляків, відкриття меморіальних таблиць, музеїв та музейних кімнат, присвячених їх життю і творчості.

На долю нашого краю випали тяжкі випробування, спричинені радянськими репресіями та Другою світовою війною, під час якої загинуло більше чверті мільйона жителів області. Загальні збитки становили 9 млрд карбованців (у цінах 1970 р).

Повністю було спалено с. Молотків Лановецького району. Убиті карателями майже всі його жителі, більше 600 чол. Після війни село відродилося з попелу. До 40-річчя перемоги відкрито меморіал пам'яті.

Розвиваючись в єдиному народногосподарському комплексі України, Тернопільщина до загального обсягу продукції в державі має можливості виробляти 35% світлотехнічного обладнання, 47% — бурякозбиральних комбайнів, 23% — бавовняних тканин, 9% — цукру.

Поглиблюється взаємодія трудових колективів Тернопільщини з багатьма країнами світу, набули розвитку за останні роки прямі зв'язки з підприємствами і фірмами Угорщини, Польщі, Чехії і Словаччини, Югославії, Німеччини, США, Канади, Франції, усього більш як з 20-ма країнами світу.

До творчого співробітництва залучаються заклади культури, освіти, охорони здоров’я.

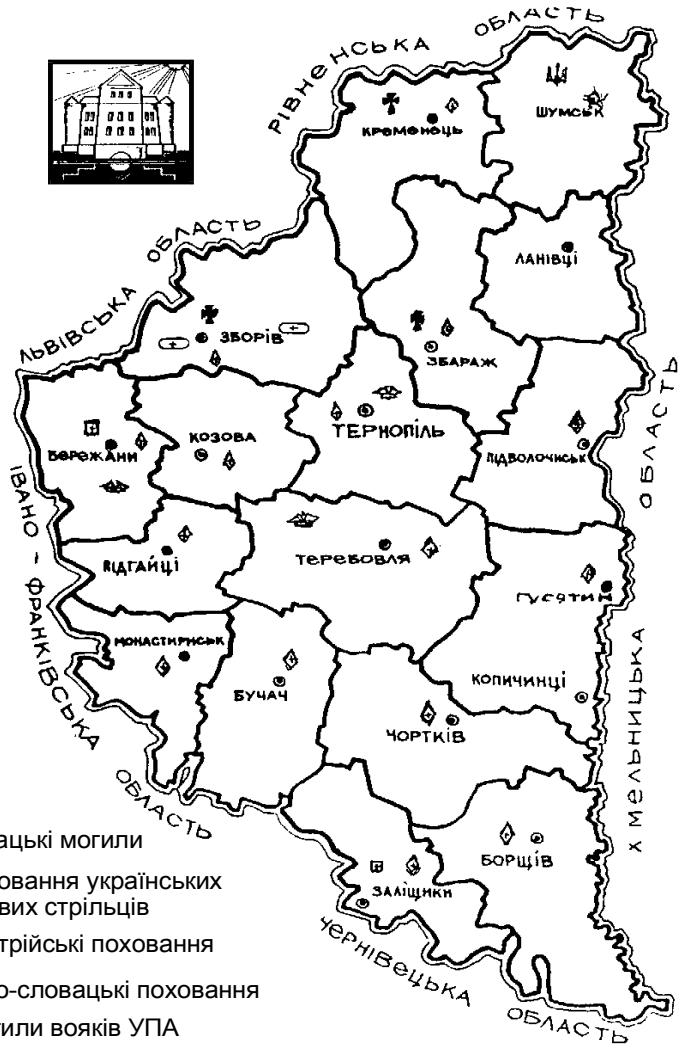

Козацькі могили

Поховання українських січових стрільців

Австрійські поховання

Чехо-словацькі поховання

Могили вояків УПА

Польські поховання

Єврейські поховання

Могили радянської армії

Поховання та могили в Тернопільській області

Сьогодні в області трудиться більше 130 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Працює 908 загально-освітніх шкіл, 38 професійно-технічних і середніх спеціальних закладів, в яких навчається понад 190 тис. молодих людей.

У педагогічному та приладобудівному університетах, Медичній академії, Академії народного господарства та двох комерційних інститутах отримують освіту біля 20 тисяч студентів.

Тернопільщина — край цікавий і з рекреаційної точки зору. Майже через всю область від старовинного Кременця до межі з Хмельниччиною проліг мальовничий масив під назвою Медобори, з неповторною альпійською флорою.

Наша область має хороші перспективи стати великою курортно-лікувальною зоною, оскільки в Гусятинському районі відкриті поклади мінеральної води, аналогічної до «Нафтусі». Запаси її у п'ять разів більші за відомі у Прикарпатті. Уже нині тут, по обидва боки від Збруча, споруджується санаторний комплекс.

А в с. Кривче Борщівського району розташовані найбільші у світі гіпсові печери та другі за величиною після печер у штаті Арізона (США) — карстові. На всю Україну відомий чудовий Гермаківський дендропарк.

Майже в кожному місті і містечку є старовинні фортеці і замки (понад 33). А Почаївська Лавра завжди була місцем паломництва не тільки православних віруючих, а й туристів з усіх куточків планети.

Органи державної влади тісно співпрацюють із Товариством охорони пам’яток історії і культури у справі збереження всіх значних з історичних позицій об’єктів, у т. ч. і некрополів.

У нас є ким і чим пишатися

Історична спадщина краю —
німий свідок героїчних вчинків народу.

Ми сьогодні засвідчуємо, що пам'ятки історії та культури невід'ємні від людини так само, як і природа. Із сивої давнини людина живе не лише в оточенні природного середовища, а й серед свідків історії. Збереження природи та культурного середовища є квінтесенцією буття людства. Світ матеріальної культури служить скарбницею, джерелом людського генію. Хтось сказав, що розум усіх поколінь живе у предметах матеріальної та духовної культури — як сила знань та мудрості людства.

Пам'ятки історії та культури, давні поховання — це унікальні свідки нашого минулого, важливе джерело історичного досвіду попередніх поколінь. Вони віддзеркалюють пройдений народом історичний шлях, матеріалізують життя і побут минулих епох, рівень соціально-економічного і культурного роз-

витку. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, боротьби за національну і соціальну свободу й незалежність, вони водночас служать джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників з огляду на досвід минулого.

Наша область славиться не тільки своєю неповторною красою, а й багатим історичним минулим. Велика кількість пам'яток історії та культури (понад 3600), в яких втілено художній геній народу, національні традиції, свідчить про його складну історію. За допомогою активу обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та відділу охорони пам'яток архітектури управління облдержадміністрації за останні п'ять років список пам'яток поповнився ще на 1420 об'єктів, в основному з архітектури та містобудування.

Безмовні свідки історії самовідданої боротьби наших предків за свою незалежність — залишки колись неприступних укріплень старовинних замків Язлівця, Микулинців, Кременця, Теребовлі, Бережан, Бучача — нагадують нам про давні часи. (Усього таких споруд у нас більше 30. Прикро, що більшість з них — уже руїни).

У нашому краї є майже 130 унікальних дерев'яних церков. Значне місце посідають пам'ятки палацової архітектури, ратуші, житлові будинки — усе це є невід'ємною частиною культурної спадщини держави.

У нас є такі архітектурні перлини світового масштабу, як уже згадувана Почаївська лавра, ратуша в Бучачі, костьол у Микулинцях, замок у Бережанах, замок у Теребовлі.

Наша область, як і держава в цілому, переживає сьогодні велику фінансову скруту, тому важко не те що відновити, а просто зберегти в належному стані безмовних камінних свідків колись бурхливого розвитку нашого краю; його могутності, великої духовної сили.

Галичани завжди з пошаною ставилися до своєї історії. У нас увіковічено пам'ять про видатних діячів науки, культури, історії, громадських діячів — уродженців Тернопільщини й тих, чиє життя та творчість були пов'язані з нею.

Увічнено пам'ять про Северина Наливайка (у смт. Гусятин), художників братів Михайла й Тимофія Бойчуків (у с. Романівка Теребовлянського району), ученого Івана Пулюя (у смт. Гримайлів Гусятинського району), композиторів і громадських діячів Василя Барвінського (у Тернополі) та Михайла Гайворонського (у м. Заліщики), артистів Катерини Рубчакової (у м. Чортків), Леся Курбаса (у Тернополі та Старому Скалаті Підволочиського району), Миколи Бенцаля (у Тернополі), Мар'яна Крушельницького (у с. Пилява Бучацького району), ученого-правознавця Северина Дністрянського (у Тернополі), фольклориста та етнографа Володимира Гнатюка (у с. Велеснів Монастириського району та у Тернополі), письменників та

громадсько-політичних діячів Богдана Лепкого (у м. Бережани, с. Жуків Бережанського району та у с. Крогульці Гусятинського району), Юліана Опільського (у Тернополі), Іванни Блажкевич та Тетяни Федорів (у с. Денисів Козівського району), Бориса Харчука та Івана Горбатого (у сс. Лози та Заруддя Збаразького району), Василя Щурата (у с. Кобиловолоки Теребовлянського району), Кирила Студинського (у с. Кип'ячка Тернопільського району), співців стрілецької слави Романа Купчинського (у Розгадові Зборівського району), Степана Чарнецького (у с. Шманьківці Чортківського району), повстанського провідника Дмитра Клячківського (у Збаражі), Дмитра Вишневецького (у смт. Вишнівець Збаразького району), громадсько-політичних діячів Мирона Кордуби (у с. Острів Тернопільського району), Василя Бараника (у м. Заліщики), Якова Струхманчука (у с. Росоховатець Козівського району), Олени Кисілевської (у с. Підгороднє Монастириського району) та ін.

З часу проголошення незалежності України в області поновлено біля 300 пам'яток на честь скасування панщини, майже 40 — на честь братств тверезості та відречення від пияцтва. У багатьох населених пунктах відновлені й насипані козацькі могили. Силами громадськості активно проводиться робота з вивчення і поновлення місць поховань Українських Січових Стрільців, вояків ОУН-УПА, жертв більшовицького терору. Відновлюються могили, споруджуються пам'ятники борцям за волю і незалежність України. Таких символів у нас понад 300.

Сьогодні в області діє «Програма відродження історичної та меморіальної пам'яті Тернопільщини». Нею передбачено активізувати роботу з повернення імен та творчої спадщини незаконно забутих митців, громадсько-політичних діячів і тих, чиє життя та творчість були пов'язані з нашим краєм. Заплановане спорудження 21 меморіального комплексу та музею, 45 пам'ятників, 8 пам'ятних знаків і погрудь та 62 меморіальних дощок.

Треба пам'ятати, що наша історія і культура — це історія і культура давнього і цивілізованого народу, «якого правди сила ніким звойована ще не була». Це історія і культура, які спроможні просвітити, гуманізувати, зробити шляхетним наше суспільство. Ось чому сьогодні потрібно відродити нашу історичну пам'ять.

Загальна характеристика поховань Тернопільщини

Дай, Боже, щоб з мовчазних могил,
пам'яті, совісті і знань народних
ще зійшли наша добра воля, і правда, і сила.

У даний час на території Тернопільської області є 5 поховань (гробниць, каплиць, некрополів й мавзолеїв) XVII–XX ст., які внесені до державного реєстру національного і культурного надбання, — див. таблицю 1.

Таблиця 1

Перелік поховань, що внесені до державного реєстру (на 01. 11. 97)

Назва об'єкту, дата спорудження	**Місце розташування**	**Охоронний номер**
1. Каплиця сім'ї Михайлівських	м. Чортків, вул. Міцкевича (цвинтар)	1750
2. Усипальниця Сапігів, XVIII ст.	с. Більче-Золоте, Борщівський р-н.	381
3. Усипальниця Сапігів, XVIII ст.	с. Пилатківці, Борщівський р-н.	382
4. Гробниця Марцеліни, XVП-XVШ	с. Язлівець, Бучацький р-н.	1841
5. Мавзолей Понінських, XIX ст.	с. Нирків, Заліщицький р-н.	535
6. Єврейський некрополь, XV-XX ст.	м. Підгайці (міське кладовище)	2114

Узагалі, у всіх районах Тернопільщини є 962 діючих і 14 закритих кладовищ. Є місця поховання євреїв, поляків, чехів, словаків, австрійців, німців та осіб інших національностей (табл. 2). Багато на території області є поховань учасників бойових дій періоду 1941-1944 рр.

Таблиця 2.

Кладовища та поховання на Тернопільщині (на 03.11.97)

Назва районів	Кількість кладовищ	Кількість поховань (за національністю)	
	діючих / закритих	Поляки	Євреї
Бережанський	44 / 1	617	12000
Борщівський	70 / 1	300	7000
Бучацький	54 / 1	404	*
Гусятинський	52 / 0	893	*
Заліщицький	48 / 1	734	*
Збаразький	70 / 1	1226	100
Зборівський	81 / 1	421	*
Козівський	46 / 0	568	*
Кременецький	64 / 1	1514	15000
Ланівецький	42 / 0	348	50
Монастириський	49 / 0	2924	*
Підволочиський	56 / 0	1780	3500
Підгаєцький	36 / 1	584	10000
Теребовлянський	77 / 0	164	*
Тернопільський	56 / 0	20	*
м. Тернопіль	1 / 2	385	*
Чортківський	55 / 3	87	*

Шумський	61 / 1	900	*
Усього	962 / 14	13869	

Примітка: * — точна кількість похованих невідома.

Кладовища радянських воїнів

На братських могилах
Не ставлять хрестів,
Й дружини на них
Не голосять.

В. Висоцький

м. Тернопіль

1. Кладовище радянських воїнів. Міське кладовище, вул. Микулинецька.

На кладовищі радянських воїнів є 325 могил, з яких 17 братських і 308 індивідуальних. У них поховано 408 відомих бійців і командирів, які загинули при визволенні Тернополя. На кладовищі є 3 братські могили, в яких поховано тисячі безіменних героїв. Списки загиблих зберігаються в міському військкоматі.

У центрі кладовища височить прямокутний обеліск заввишки 11 м, що виготовлений із червоного каменю-пісковику.

Паралельно з обеліском на прямокутному постаменті розміщена скульптура воїна (заввишки 1 м 75 см) на постаменті (заввишки 2 м).

2. Кладовище радянських воїнів у парку Слави

Кладовище радянських воїнів відкрито в 1944 р. Має форму прямокутника (12 х 28 м) з напівкруглим виступом, радіус якого 8 метрів.

На кладовищі 19 могил воїнів, що загинули в 1944 р.: братських — 6, індивідуальних — 13; з них могил, де поховано Героїв Радянського Союзу: братських — 1 (поховано два Герої Радянського Союзу), індивідуальних — 1. На передньому плані кладовища — могила Героя Радянського Союзу, майора Олександра Петровича Максименка (1923–16.07.1944). На другому плані — братська могила воїнів, в якій поховані Герої Радянського Союзу:

Рядовий Живов Анатолій Павлович (1925–1944 рр.) — уродженець Москви, повторив подвиг О. Матросова.

Карпенко Микола Григорович (1914–1944 рр.) — гвардії лейтенант, командир танкового батальйону 53 гвардійської танкової бригади.

Танцоров Григорій Васильович (1910-1944 рр.) — гвардії молодший лейтенант, командир батареї самохідних гармат.

У парку Слави, у кінці центральної алеї, розташований Пагорб Слави. У центрі — вічний вогонь, унизу — могила невідомого солдата.

Бережанський район

1. Могила підполковника Тонкіна Петра Федоровича (1900–22.07. 1944 рр.), воював у 911 артполку 340 стрілецької дивізії. Загинув 22.07.1944 р. в боях за визволення Бережанського району. Похований на міському кладовищі в Бережанах. Пам'ятник є надгробком з пірамідальним багатоступінчастим обеліском.

2. Могила лейтенанта Петра Сосенка, який загинув у боях з гітлерівськими загарбниками під Бережанами в липні 1941 р. Похований на міському кладовищі в Бережанах. Пам'ятник — надгробок з пірамідальним багатоступінчастим обеліском.

3. Могила лейтенанта Браїлка Олександра Степановича (1924–1944 рр.) — льотчика-винищувача авіаполку, що входив до складу Другої Повітряної Армії. Загинув біля хутора Запуст. Похований на міському кладовищі в Бережанах.

4. Кладовище Радянських воїнів у Бережанах. На кладовищі є три братські та сім індивідуальних могил, в яких поховано близько 200 радянських воїнів. Посередині кладовища встановлено обеліск Слави.

5. Братська могила радянських воїнів, розташована на міському кладовищі в Бережанах. На братській могилі встановлений пам'ятник, який являє собою скульптуру воїна (повний зріст) на прямокутному постаменті. При визволенні міста загинуло близько 100 радянських воїнів, які поховані у братській могилі.

6. Братська могила радянських воїнів, розташована в центрі с. Рогачин Бережанського р-ну. Поховані 2 невідомі солдати. На могилі встановлена надмогильна плита, на ній обеліск 3 м заввишки, який завершується п'ятикутною зіркою.

7. Братська могила радянських воїнів у с. Степове Бережанського р-ну. У боях за звільнення сіл Поплави і Степове від гітлерівських окупантів загинуло 6 радянських воїнів, які були поховані в різних місцях. У 1967 р. полеглих перепоховано в одну братську могилу і на ній споруджено обеліск. Прізвища загиблих: молодший лейтенант Сергєєв М. Е., рядові: Данильченко М. М., Буряк Ф. Д., Панфьоров В. І., Пруцких І. С., Костюков І. М.

Борщівський район

1. Кладовище радянських воїнів, розташоване в м. Борщові у парку по вул. Шевченка. Над братською могилою радянських воїнів здіймається фігура «Скорботної матері». За скульптурою на 9-ти мармурових плитах викарбувані прізвища воїнів, похованих у братській могилі та в 78 окремих похованнях. Списки зберігаються в Борщівському райвійськкоматі.

2. Могила невідомих радянських воїнів у с. Більче-Золоте (за селом). 16 вересня 1941 р. сімнадцять радянських воїнів було взято в полон, а потім розстріляно на схилі кам'яної гори. Пам'ятник на могилі являє собою пірамідальний обеліск, який вінчає п'ятикутна зірка.

3. Братська могила радянських воїнів в смт. Мельниця-Подільська (сквер). У бою за визволення Мельниці-Подільської загинуло 290 солдатів, сержантів і офіцерів. На могилі три плити з чорного мармуру. На центральній — напис: *«Здесь похоронен Герой Советского Союза рядовой Митяшкин Аким Гаврилович и офицеры»* (викарбувано 7 прізвищ). На лівій плиті — 76 прізвищ, на правій — 39. Є напис: *«Кроме этого, в этой могиле похоронено 97 воинов, чьи фамилии не установлены...»*. Над могилою — скульптура воїна на прямокутному постаменті.

4. Братська могила радянських воїнів в смт. Скала-Подільська (центр). За визволення селища віддали своє життя 59 солдатів і офіцерів, які поховані у братській могилі. Над могилою — скульптура воїна на прямокутному постаменті. Біля підніжжя постаменту — плита з написом про увічнення пам'яті про воїнів. Паралельно з плитою розміщені по три мармурові плити із прізвищами загиблих воїнів. У тому ж ряду розташовані два окремі поховання з написами:

«Здесь похоронен л-т Паршуков Вячеслав Михайлович...»

«Здесь похоронен гв. к-н Брюзгин Николай Степанович...»

Бучацький район

1. Військове кладовище в Бучачі знаходиться на міському кладовищі. У боях за Бучач загинуло понад 500 радянських воїнів. Пам'ятник на кладовищі являє собою скульптуру воїна заввишки 2 м, на прямокутному постаменті, заввишки 2,5 м. По правий і лівий боки — 22 надмогильні плити з прізвищами загиблих.

2. Братська могила радянських воїнів, розташована в с. Сновидів на сільському кладовищі. У бою за визволення села від німецько-фашистських загарбників загинуло 4 радянські воїни. Пам'ятник являє собою пірамідальний обеліск, що стоїть на надгробній плиті. Напису немає.

3. Братська могила радянських воїнів у с. Золотий Потік (центр). Під час боїв загинуло 150 радянських воїнів. Пам'ятник — скульптура воїна на постаменті. Біля підніжжя пам'ятника — плита з іменами полеглих. Висота скульптури — 1,2 м.

4. Могила радянського лейтенанта Ковалевича Володимира Івановича, уродженця Казані, у с. Осівці (берег р. Стрипи). Загинув під час бою з німецько-фашистськими загарбниками за оволодіння мостом через Стрипу. Тут же, на березі річки, був похований мешканцями села. Пам'ятник — пі-

рамідальний обеліск, угорі якого барельєфне зображення зірки. На обеліску фотографія і напис.

Гусятинський район

1. Меморіал Слави і братська могила радянських воїнів (смт. Гусятин, вул. Наливайка). Меморіал — майданчик, обрамлений трьома стелами і 33-ми похилими плитами. У центрі майданчика розташована братська могила, в якій поховано 52 відомі і 55 невідомих радянських воїнів. Прізвища полеглих нанесені в 6 колонок на середній стелі, у центрі макет ордена Вітчизняної війни, на бокових стелах цифри: *«1941»* і *«1945»*. Перед братською могилою змонтовано вічний вогонь.

2. Могила невідомих радянських воїнів (смт. Гусятин, берег р. Збруч). Пам'ятник — скульптура воїна. Напису немає.

3. Братська могила радянських воїнів (смт. Гримайлів). 82 радянські воїни полягли в боях за визволення містечка. Пам'ятник — постать воїна на прямокутному постаменті, перед пам'ятником — надгробна прямокутна плита з іменами загиблих.

4. Кладовище радянських воїнів (м. Копичинці). У боях за його визволення полягло 645 радянських воїнів і офіцерів. На кладовищі споруджено меморіальний комплекс.

5. Братська могила радянських воїнів (с. Личківці). Поховано 15 воїнів, які померли від ран у госпіталі. На могилі встановлено скульптуру воїна на пірамідальному постаменті.

6. Могила радянського воїна — льотчика Миколи Дмитровича Цикіна, який загинув у 1941 р. в с. Вікно (сільське кладовище). Пам'ятник — пірамідальний обеліск.

Заліщицький район

1. Могила радянського воїна Мінц Єви Ісааківни, яка загинула 10.05.44 р. (м. Заліщики, кладовище). На могилі обеліск прямокутної форми у вигляді глиби природного необтесаного каменю із зіркою вгорі, під нею фотографія Є. І. Мінц, вставлена в нішу постаменту.

2. Братська могила радянських воїнів, полеглих на фронтах Великої Вітчизняної війни (м. Заліщики, біля профтехучилища).

У боях за звільнення м. Заліщики загинуло 343 радянські воїни, які поховані у братській могилі. На братській могилі встановлено пам'ятник та три надмогильні плити. Пам'ятник у вигляді обеліска із зіркою вгорі. Перед ним постать воїна на весь зріст.

На плитах викарбувано прізвища полеглих: на першій — 17, на другій — 299, на третій — 23.

3. Могила радянського воїна Василя Петровича Клименка (с. Лисівці, околиця). У боротьбі проти гітлерівських загарбників за визволення с. Лисівці 11 квітня 1944 р. загинув В. П. Клименко, якого поховано на околиці села. Пам'ятник — прямокутний обеліск, у нижній частині якого меморіальна дошка у вигляді прапора. На ній напис. Вище — фото воїна.

4. Братська могила радянських воїнів (с. Солоне, сільське кладовище). У бою за звільнення села у березні 1944 р. загинуло 9 радянських воїнів. На увічнення їх пам'яті в 1965 р. з чотирьох могил проведено перезахоронення в одну братську могилу останків воїнів на сільському кладовищі. На могилі прямокутний надгробник і обеліск. Списки полеглих зберігаються в Заліщицькому райвійськкоматі.

5. Могила радянських воїнів (с. Торське, центр). При визволенні с. Торське від німецько-фашистських загарбників загинули 35 радянських воїни, які поховані в центрі села. Пам'ятник у вигляді прямокутного постаменту заввишки 2,25 м, на якому постать радянського воїна з автоматом і з каскою на голові, заввишки 2,5 м.

6. Братська могила радянських воїнів (с. Хмелева, кладовище). При звільненні села в березні 1944 р. полягли смертю хоробрих сім радянських воїнів. 9 травня 1965 р. було встановлено пам'ятник. На прямокутному постаменті — пірамідальний обеліск із зіркою вгорі.

7. Братська могила радянських партизан ковпаківського з'єднання (с. Устечко, центр). Партизани зі з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака — Лідія Соловйова і Михайло Остроухов загинули в боях з фашистськими окупантами при форсуванні річки Дністер в с. Устечко 3-го серпня 1943 р. Могила партизан — прямокутний надмогильник.

8. Дві братські могили радянських воїнів, які загинули під час звільнення села Лисівці (с. Лисівці, сільське кладовище). У бою за звільнення с. Лисівці від гітлерівських загарбників 4-го квітня 1944 р. загинули 4 радянські воїни: Єськов Н. В., Мацовіх В. І., П'ятак І. М., Козакевич Б. Е. Пам'ятники — надгробки, у головах яких обеліски пірамідальної форми.

Збаразький район

1. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, полеглих при визволенні м. Збараж і прилеглих сіл у березні 1944 р. (Збараж, парк ім. Б. Хмельницького). У березні 1944 р. при визволенні району загинуло понад 680 воїнів. Були поховані на цвинтарях, у міському парку. У 1984 р. у Збаражі в парку ім. Б. Хмельницького створено меморіальний комплекс, куди перенесені останки воїнів з індивідуальних могил та з цивільного цвинтаря. На комплексі розміщено 32 братські та індивідуальні могили, на яких встановлені лабрадоритові плити з викарбуваними прізвищами.

2. Військовий цвинтар у Вишнівці Збаразького району. При визволенні Вишнівця і прилеглих до нього сіл у березні 1944 р. загинуло близько 500 чоловік. 468 поховані у братській могилі, 35 — в індивідуальних, у селищному сквері. Тут встановлено пам'ятник радянському воїну, на кожній могилі — надгробки і встановлені прізвища полеглих.

Зборівський район

1. Могила червоноармійця І. Печейкіна. Могила обгороджена бордюром із каменю-пісковику (с. Мильно, західна околиця).

2. Могила радянського воїна Г. А. Кришталя, який загинув у 1939 р. На могилі — обеліск пірамідальної форми на прямокутному постаменті (с. Іванківці, кладовище).

3. Братська могила радянських воїнів. На могилі пам'ятник — скульптура воїна на прямокутному постаменті (с. Млинівці, біля дороги Млинівці–Зборів).

4. Братська могила радянських воїнів. Обеліск, у нижній частині якого зображена голова жінки-матері. Біля обеліска є 22 плити з іменами загиблих (с. Тростянець, біля перехрестя доріг Заложці–Зборів–Тростянець).

5. Кладовище радянських воїнів. На кладовищі десять братських могил. Поховані солдати, що загинули біля села під час Другої світової війни. У Центрі кладовища — пам’ятник: скульптура воїна і жінки-матері (с. Цебрів, біля школи).

6. Могили радянських воїнів (8 братських та 1 індивідуальна). На 7 — надгробні саркофаги, на одній — скульптура воїна на прямокутному постаменті (м. Зборів, кладовище).

7. Братська могила радянських воїнів. На могилі — обеліск (с. Озерна, кладовище).

8. Братські могили радянських воїнів. На одній із могил збудовано пам'ятник — обеліск пірамідальної форми (с. Кобзарівка, біля школи).

9. Братська могила червоноармійців. Пам’ятник у вигляді двоступінчастого обеліска (с. Чернихів, кладовище).

10. Могили радянських воїнів (4 братські та 1 індивідуальна). На одній із могил збудовано пам'ятник — скульптура воїна (с. Заложці).

Козівський район

1. Братська могила радянських воїнів (смт. Козова, цвинтар). Близько 1000 бійців та офіцерів радянської армії загинуло при визволенні від фашистів смт. Козова і прилеглих сіл. Поховані у братській могилі на селищному цвинтарі. У 1973 р. тут споруджено меморіал.

2. Військовий цвинтар у смт. Козлів. 1260 воїнів і офіцерів радянської армії загинули при визволенні від фашистів. Їх тіла поховані на сільському

цвинтарі у 10 братських могилах. Пізніше ця ділянка могил (1952 р.) виділена із загальної площі цвинтаря, там встановлено пам'ятник і стели із прізвищами загиблих.

3. Братська могила радянських воїнів (с. Таурів).

При визволенні с. Таурів у березні 1944 р. загинуло 50 воїнів, поховані у братській могилі на сільському цвинтарі. У 1974 р. на могилі встановлено пам'ятник.

4. Братська могила радянських воїнів (с. Конюхи). 143 солдати і офіцери радянської армії загинули при звільненні с. Конюхи. Поховані у братській могилі на сільському цвинтарі. У 1967 р. на могилі встановлено пам'ятник.

Кременецький район

1. Військове кладовище (м. Кременець), Монастирське кладовище. Частину бійців, полеглих при звільненні Кременця від німецько-фашистських загарбників (187 чоловік), було поховано на Монастирському кладовищі на окремо відведеній площі, у 33 індивідуальних могилах (імена відомі) та одній братській могилі (154 чол.). На братській могилі пам'ятник — скульптурна фігура воїна на постаменті.

2. Військове кладовище (м. Кременець), сквер перед педучилищем. 19 березня 1944 р. Кременець був звільнений підрозділами Радянської Армії від німецько-фашистських загарбників. Частина бійців, полеглих за місто (200 чол.), була похована у сквері перед колишнім ліцеєм (тепер педучилище) в 10 індивідуальних могилах і одній братській. Імена воїнів відомі. 10 могил з надгробними плитами, на яких викарбувано імена полеглих. На братській могилі пам'ятник — скульптурна фігура воїна на постаменті.

3. Могила радянського воїна В. Я. Медведева (м. Кременець, Туницьке кладовище). В. Я. Медведев загинув у 1944 р. при визволенні Кременця. На могилі встановлений пам'ятник у вигляді стели, що закінчується вгорі п'ятикутною зіркою.

4. Кладовище радянських воїнів (смт. Почаїв, кладовище). При визволенні містечка загинуло 162 чол. На кладовищі є 5 братських могил, в яких поховано радянських солдатів. На одній з братських могил встановлений пам'ятник у формі обеліска.

5. Могила командира 1-го кавполку бригади Г. І. Котовського і М. П. Ульріха (1897–1920 рр.). М. П. Ульріх був смертельно поранений. З військовими почестями його поховано у Почаєві. На могилі встановлено пам'ятник у вигляді стели з мармуровою таблицею, на якій зображення лаврової гілки і напис.

Лановецький район

1. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів (смт. Ланівці, напроти цвинтаря). При визволенні Ланівців у березні 1944 р. загинуло 68 радянських бійців і офіцерів, які були поховані у братській могилі на території містечкового парку. З 1985 р. їх останки перенесені на північну сторону містечка, напроти цвинтаря, там створено меморіальний комплекс — скульптурно-архітектурну композицію, в яку входять скульптура воїна на постаменті, зигзагоподібна стела з червоного мармуру з прізвищами, пілони-штики.

2. Могила невідомих радянських воїнів (с. Білозірка, сільський цвинтар). При визволенні Білозірки загинули 2 радянські воїни, поховані на сільському цвинтарі. У 1981 р. на їх могилах встановлено пам'ятники — обеліски з мармурової крихти.

3. Могила радянського бійця Д. Є. Міхеєва (с. Кутиска Печірнянської сільради). При визволенні Кутисок загинув боєць Міхеєв. Похований на сільському цвинтарі. Могила огороджена, встановлено обеліск з написом.

4. Могила загиблих від рук білополяків (с. Верещаки). З 1920 р. білополяки, повернувшись у село, розстріляли п'ятьох ревкомівців, які були поховані у братській могилі, у 1950 р. на могилі встановлено обеліск з мармурової крихти із прізвищами вбитих.

5. Братська могила невідомих радянських воїнів (с. Москалівка). При звільненні села Москалівка загинули 2 радянські воїни, прізвища яких досі невідомі. Поховані у братській могилі на сільському цвинтарі. У 1980 р. на могилі встановлено пам'ятник — обеліск.

6. Меморіальний комплекс жертвам фашизму — Молотківська трагедія. 29 квітня 1943 р. німецькі каратели спалили село Молотків і Осники, 617 стариків, жінок, дітей стали жертвами цього нелюдського нападу. У 1985 р. відкрито меморіальний комплекс — композицію зі скульптурної постаті «Скорботна мати», «Стіни пам'яті», «Спалене село» і пам'ятника жертвам Другої світової війни.

Монастириський район

1. Могила радянських льотчиків В. С. Морозова та Я. І. Аносова. Встановлено пам'ятник у формі стели (хут. Левентово).

2. Братська могила радянських воїнів. Пам'ятник — дві стели на невисокому постаменті (с. Горожанка, кладовище).

3. Братська могила радянських воїнів. На могилі — надгробна плита і обеліск (с. Вістря, кладовище).

4. Братські могили радянських воїнів. У три ряди розміщено 23 могили невідомих воїнів, на яких встановлено надгробні плити. (м. Монастириськ, цвинтар).

5. Братська могила радянських воїнів. На могилі пам’ятник — скульптура воїна на повний зріст на прямокутному постаменті східчастої форми (м. Монастириськ, міський парк).

6. Могила радянського воїна В. П. Краснікова, який загинув у 1958 р. при розмінуванні складу з боєприпасами. На могилі пам’ятник — обеліск пірамідальної форми (Монастириськ, міське кладовище).

7. Могила невідомого солдата. Пам’ятник — скульптура скорботної матері з пораненим воїном (с. Завадівка, при в'їзді в село).

8. Братська могила радянських воїнів. Пам’ятник — скульптура воїна на прямокутному постаменті (с. Коропець, біля школи-інтернату).

9. Братська могила радянських воїнів. Надмогильна плита встановлена на могилі (с. Підлісне, кладовище).

Підволочиський район

1. Кладовище радянських воїнів: 20 братських могил і дві індивідуальні. У центрі кладовища пам'ятник — скульптура воїна на повний зріст (м. Скалат, центр).

2. Братська могила партизанів-ковпаківців. Встановлено надмогильну плиту (поховано 3 чол.) (с. Полупанівка, кладовище).

3. Кладовище радянських воїнів: 22 братські могили та 12 індивідуальних, на кожній — пірамідальний обеліск (с. Нове Село, центр).

4. Могила Героя Радянського Союзу В. І. Осипова. Надмогильний пам'ятник — стела з барельєфом Осипова (смт. Підволочиськ, кладовище).

5. Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, що загинули у Другій світовій війні, — стела, на якій вмонтовано плити із прізвищами жителів району, що загинули під час війни. Зліва на майданчику — поховання радянських воїнів (смт. Підволочиськ, кладовище).

Підгаєцький район

1. Братська могила радянських воїнів (с. Шумляни). При звільненні села загинуло 32 радянські воїни. Вони були поховані у братській могилі серед поля. У 1977 р. їх останки перенесли в центр села. На могилі встановлено пам'ятник. На двох стелах, де нанесені прізвища полеглих радянських воїнів, занесено ще 41 прізвище полеглих у Другій світовій війні.

2. Братська могила радянських воїнів (м. Підгайці, міський цвинтар. 22 липня 1941 р. при визволенні Підгайців полягло 163 бійці та офіцери радянської армії. Усі вони поховані в одній братській могилі, відомі й невідомі. У повоєнний час встановлено пам'ятник зі скульптурною групою й стелою з іменами полеглих.

3. Братська могила невідомих радянських воїнів (с. Мужилів). У бою за с. Мужилів загинули 3 воїни. Імена їх досі невідомі. Поховані в спільній могилі на цвинтарі. Могила доглянута, упорядкована, встановлено обеліск.

Тернопільський район

1. Братська могила радянських воїнів (с. Великий Глибочок, кладовище). У березні 1944 р. в боях за визволення с. Великий Глибочок від німецько-фашистських загарбників загинули 33 воїни Радянської Армії. Пам'ятник — обеліск, увінчаний п'ятикутною зіркою.

2. Братська могила радянських воїнів (с. Петриків, кладовище). При визволенні села загинуло 100 радянських воїнів, які поховані у братській могилі на сільському кладовищі. На братській могилі встановлена стела з написом.

3. Братська могила радянських воїнів і група могил (с. Почапинці). Під час визволення с. Почапинці та навколишніх сіл від німецько-фашистських загарбників навесні 1944 р. загинуло 170 воїнів. Посередині кладовища — пам'ятник: скульптура воїна.

4. Кладовище радянських воїнів (с. Великі Бірки, кладовище). Під час визволення Великих Бірок загинуло 85 воїнів Радянської Армії. Всього в селі поховано на сільському кладовищі 717 радянських воїнів. На кладовищі розміщені 14 могил, з них 9 братських і 5 індивідуальних, в яких поховано 122 відомих та 595 безіменних воїнів. На 6 могилах встановлено обеліски. В кінці алеї — скульптура воїна на постаменті.

5. Кладовище радянських воїнів (с. Плотича, парк). У боях за визволення Плотичі та навколишніх сіл загинуло 479 воїнів. Вони поховані на території сільського парку. На кладовищі розташовано 11 братських могил. Посередині кладовища пам'ятник — скульптура воїна на постаменті.

Теребовлянський район

1. Братська могила радянських воїнів, у тому числі Героя Радянського Союзу П. В. Сенчихіна. Встановлено пам'ятник — скульптуру воїна (смт. Микулинці, парк).

2. Кладовище радянських воїнів. На кладовищі — 42 могили, з яких 29 — братські, 12 — індивідуальні. При вході пам'ятник — скульптура воїна на постаменті (с. Буданів, біля будинку культури).

3. Могила радянського лейтенанта Г. А. Арутюнова. На могилі надгробна плита і обеліск (смт. Микулинці, центр).

4. Могила невідомого радянського воїна. На могилі надгробок з обеліском (с. Плебанівка, залізничний перегін Теребовля–Деренівка).

5. Група могил радянських воїнів. У центрі братська могила з пірамідальним обеліском і надмогильними плитами (с. Дарахів).

6. Могила лейтенанта Будура Шахабудоїмова. Обеліск пірамідальний. Загинув у 1944 р. (с. Дарахів, кладовище).

7. Братська могила невідомих радянських воїнів: земляний насип, у центрі якого дві вертикальні плити, розміщені поруч (с. Струсів, кладовище).

8. Братська могила радянських воїнів. На могилі пам'ятник — постать воїна на постаменті (с. Вербовець, на розвилці доріг Теребовля–Білобожниця).

9. Могила підполковника Б. М. Білінського. Обеліск з каменю-пісковику (с. Трудове, кладовище).

10. Кладовище радянських воїнів: 47 братських і 60 індивідуальних могил у вигляді саркофагів. 2 пам'ятники: один у вигляді обеліска, другий — скульптура воїна на фігурному постаменті (м. Теребовля, міське кладовище).

11. Братська могила радянських воїнів. На могилі — постать схиленого воїна на постаменті (с. Золотники, кладовище).

Чортківський район

1. Дільниця воєнних могил (м. Чортків, міський цвинтар). На міському цвинтарі Чорткова розташована дільниця воєнних могил. Тут є братська могила радянських воїнів, де поховані 126 солдатів і офіцерів, могила Героя Радянського Союзу льотчика-винищувача І. Б. Лавриненка.

2. Могила керівників партизанського загону «Червона дванадцятка», який діяв на території Тернопільщини під час виборів до сейму в 1922 р. Комісар загону Іван Цепко загинув у бою, Степан Мельничук із групою був оточений поляками біля Заліщиків, а група Петра Шеремета — біля села Голігради. Обидва були ув'язнені в Чортківську тюрму, де й були страчені. На їх могилі встановлено обеліск заввишки 8,7 м з відповідним написом.

3. Воєнне поховання (с. Білобожниця). Запеклі бої точилися весною 1944 р. на території тодішнього Білобожницького району, в яких полягло з боку радянської армії близько 8000 воїнів. На воєнному похованні є 25 братських і 7 одиночних могил, у тому числі Героя Радянського Союзу О. Г. Бахтіна.

4. Братська могила радянських воїнів (с. Пробіжна). Воїни, які загинули за визволення с. Пробіжна 22.11.1944 р., поховані у братській могилі в сільському парку, поряд — могила Героя Радянського Союзу В. Ф. Витвинського. Могили впорядковані, встановлено пам'ятний обеліск.

5. Могила Героя Радянського Союзу М. І. Собка (с. Білобожниця). Герой Радянського Союзу сержант Максим Ілліч Собко народився в 1908 р. Відзначився в боях за Суми, де знешкодив більше 1000 мін. Загинув у боях за визволення с. Джурин у 1944 р. Похоронений на сільському кладовищі в Білобожниці. На могилі обеліск висотою 3 м 80 см, який закінчується зіркою.

Шумський район

1. Братська могила радянських воїнів (с. Цеценівка). У боях за визволення села загинуло 23 радянських воїнів. Вони поховані у братській могилі: 3 відомі та 20 невідомих воїнів.

2. Могила партизана Л. Л. Лиманця (с. Руська Гута). Лиманець Мефодій Прокопович (1922–1944) партизан 2-го молдавського з'єднання на чолі з Я. П. Шкрябачем, яке діяло на території Шумщини. Пам'ятник — пірамідальний обеліск, увінчаний п'ятикутною зіркою.

3. Братська могила радянських воїнів (смт. Шумськ, парк). У боях за визволення Шумська загинуло 298 радянських воїнів. 268 поховано у братській могилі в центрі селища. Пам'ятник — постать воїна з прапором на постаменті.

4. Братська могила радянських воїнів (с. Великі Дедеркали, центр). Земляний насип у вигляді похилої площини, обкладеної каменем.

5. Могила радянських партизанок Т. Большесольської та Р. Пивоварової (смт. Шумське, сквер). Пам'ятник — обеліск пірамідальної форми.

6. Могила радянського воїна М. Г. Ракова (с. Підгірськ, кладовище). Пам'ятник на могилі — пірамідальній обеліск.

7. Братська могила радянських воїнів (смт. Шумськ, кладовище). Обеліск у вигляді паралелепіпеда, біля обеліску — вічний вогонь.

8. Братська могила радянських воїнів (с. Соснівка, сільське кладовище). На могилі пірамідальний обеліск.

Польські поховання і пам'ятні знаки видатним діячам

Людина народжується на своїй землі,
а поховання відбувається в ... нічийну...
Після смерті людині, мабуть, байдуже,
де буде поховано її тіло...

Найбільш систематизованими і скоординованими є дані про поховання поляків, кількість яких за попередніми підрахунками досягла 13 869.

Найбільше їх у Монастириському (2924), Бучацькому (1500), Підволочиському (1780), Кременецькому (1514) і Збаразькому(1226) районах. Стан упорядкованих польських кладовищ, в основному, задовільний. У містах Кременець та Монастириськ збереглись братські могили польських солдатів, які загинули під час бойових дій у різні історичні періоди. Є братські могили і в Підволочиському районі.

На православному Монастирському кладовищі у Кременці (XIX ст.) поховані видатні польські вчені і громадські діячі тих часів, там же розташовано багато склепів сімейного поховання. Такі ж поховання є в Підволочиському та Заліщицькому районах.

Тернопільською обласною організацією Українського товариства охорони пам’яток історії та культури встановлено, що на території області є чимало пам’ятників та пам'ятних місць, пов’язаних із життям і творчістю видатних діячів Польщі. (Характеристика стану польських кладовищ та поховань на території Тернопільської області наведена у додатку 1). Багато з них є дуже цікавими з культурних та історичних позицій. Так, у селі Вірлів Зборівського району на сільському цвинтарі збереглася могила видатного польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. На могилі встановлено пам'ятник у вигляді колони на прямокутному постаменті з двоступінчастою основою. Колона декорована барельєфом — ліра і бджола у віночку. Увінчується колона хрестом із розп’яттям, який встановлено на площадці. Рішенням Тернопільського облвиконкому за № 32 від 29.01.1988 року могилу взято на державний облік як пам'ятку історії та культури місцевого значення.

У м. Кременці на Туницькому кладовищі є могила матері польського поета Ю. Словацького Саломеї Словацької-Бекю. Вона похована у фамільному склепі 23 липня 1855 року. Могильний пам’ятник був споруджений між роками 1849 і 1855. У 1833 році тут була похована бабця поета по матері Олександра Янушевська з Думановських, а у 1847 році — дід поета Теодор Янушевський. Пам’ятник на могилі являє собою пісковикову плиту, на якій встановлено чотиригранну колону, увінчану декоративною урною. Автор пам’ятника невідомий. Рішенням виконкому Тернопільської обласної Ради народних депутатів за № 147 від 22 березня 1971 року могилу взято під державну охорону.

Фото 1. Могила Кароля Юзефа Ліпінського.

Фото 2. Могила Саломеї Словацької-Бекю.

Біля підніжжя Хрестової гори похований доктор медицини, один з працівників підпільної організації «Співдружність польського народу» Антоній-Йосиф Бопре (1800–1872 рр.). Пам'ятник на його могилі являє собою прямокутник із каменю у формі саркофага, встановлений на надмогильній плиті. Могилу взято під державну охорону згідно з рішенням Тернопільського облвиконкому за № 243 від 25.10.1988 р.

На Монастирському кладовищі є могила директора Волинської гімназії, викладача фізики і вищої математики Міхала Сціборського (1767–1847 рр.). Могила взята на облік згідно з рішенням Тернопільського облвиконкому за № 243 від 25.10.1988 р.

Є у Кременці два погруддя Юліушу Словацькому, одне з яких розташоване в приміщенні костьолу. А на будинку, де проживав Ю. Словацький, встановлено меморіальну дошку. Рішенням Тернопільського облвиконкому за № 147 від 22.03.1971 р. будинок взято під державну охорону. Цим же рішенням під охорону держави взято і пам'ятник поету.

У 1989 р. на будинку тодішнього Кременецького педучилища відкрито меморіальну дошку на честь українських і польських діячів, які у свій час проживали і працювали у місті.

У 1994 р. під час святкування 185-річного ювілею Ю. Словацького була освячена меморіальна дошка пам'яті професорсько-викладацького колективу та адміністративного персоналу Кременецького ліцею, закатованого фашистами 28–30 липня 1941 р. разом із 3,5 тисячами кременчан під Хрестовою горою.

Фото 3. Могила Якуба Шиманського.

Фото 4. Пам'ятник Міхалу Заборовському.

В області споруджено 4 пам'ятники Адаму Міцкевичу: у містах Збараж, Борщів, Підгайці та Гримайлів. Усі пам'ятники охороняються державою і перебувають у доброму стані.

На кладовищі в м. Бережани є могила Якуба Шиманського (1844–1864 рр.), учасника національно-визвольного повстання проти гніту російського царизму, що вибухнуло у 1863–1864 рр. у Королівстві Польському, Литві, частково на території Білорусії і Правобережної України. Могила є прямокутною рамою з квітником посередині; взята під державну охорону згідно з рішенням Тернопільського облвиконкому за № 243 від 25.10.1988 р.

У с. Личківцях Гусятинського району розташований пам'ятник Міхалу Заборовському — капітану війська польського, який у складі польського легіону воював у армії Наполеона і загинув у бою під Можайськом у 1812 р. у віці 28 років. Пам'ятник виконаний у стилі ампір, має вигляд чотиригранного шпиля, який завершується символічним шоломом. Рішенням Тернопільського облвиконкому за № 243 від 25.10.1988 р. пам'ятник взято на державний облік.

У с. Яблунів Гусятинського району на сільському кладовищі є могила колишньої власниці Яблунова Флорентини Ценської. У 1989 р. могилу поновлено, проведено ремонтні роботи.

У м. Заліщики на будинку, де жив польський поет Ян Каспрович, встановлено меморіальну дошку. Рішенням Тернопільського облвиконкому за № 147 від 22.03.1971 р. будинок взято під державну охорону.

У м. Заліщики на міському кладовищі є могили учасників повстання проти гноблення російського царизму на території Королівства Польського 1863–1864 рр.:

- могила Мар'яна Лядунського (помер у 1913 р.), на якій встановлено пірамідальний обеліск заввишки 2,25 м; охороняється державою згідно з рішенням облвиконкому за № 147 від 22.03.1971 р.
- могила Людовіка Островського. Пам'ятник на могилі споруджено у 1906 р. Надгробник має форму прямокутника розміром 2,8 х 2 м. На ньому хрест заввишки 1,65 м. Автор пам'ятника Н. Пер'єв (м. Львів). Могилу взято під охорону держави згідно з рішенням Тернопільського ОВК за № 147 від 22.03.1971 р.

Фото 5. Могила М. Лядунського. *Фото 6.* Могила Л. Островського

У селах Вигода, Глибочок та Кривче Борщівського району є могили поляків — жертв політичних репресій.

У Борщеві є могила римо-католицьких священиків, яку впорядковують римо-католицькі парафіяни. На кладовищі с. Більче-Золоте є гробівець польського князя Сап'єги та могила ксьондза Іларія Тишинського. У с. Михайлівка та смт. Мельниця-Подільська є окремі польські цвинтарі.

За повідомленням виконавчого комітету Тернопільської міської ради, на території міста Тернополя окремих польських кладовищ немає. Поховання громадян польської національності проводились на кладовищі на вул. Микулинецькій. Ділянки кладовища, на яких проведені польські поховання, у задовільному стані. Під'їзди та доріжки заасфальтовані і перебувають на утриманні комбінату комунальних підприємств. На території кладовища є 385 польських поховань, з них недоглянутих могил — 11, склепів сімейного поховання — 65. Спеціальна книга реєстрації поховань, розбивочний план кладовища ведеться комбінатом комунальних підприємств з 1965 року.

Додаток 1

Стан польських кладовищ та поховань на території Тернопільської області

№ п/п	Адреса кладовища (закрите, діюче)	К-сть поховань	Стан кладовища	К-сть недогля-нутих могил	К-сть склепів сімейного поховання	Площа кладовища, *га*
Гусятинський район						
1.	с. Красне (діюче)	86	задовільний	11	3	2,25
2.	с. Малі Бірки (закрите)	13	задовільний	5	—	0,19
3.	с. Новосілка (закрите)	2	незадовільний	2	—	0,02
4.	с. Товсте (закрите)	86	задовільний	80	—	0,8
5.	с. Зелене (закрите)	42	незадовільний	40	—	0,07
6.	с. Глібів (закрите)	18	незадовільний	18	—	0,15
7.	смт. Гусятин (діюче)	557	незадовільний	525	—	2,0
8.	смт. Гримайлів (закрите)	61	незадовільний	61	—	2,0
9.	с. Суходіл (закрите)	28	незадовільний	28	—	0,07
Заліщицький район						
1.	с. Мишків	6	незадовільний	6	1	1,0
2.	с. Буряківка	150	задовільний	150	—	1,0
3.	с. Нирків	200	незадовільний	200	10	1,8
4.	м. Заліщики	348	задовільний	197	11	3,5
5.	с. Блищанка	19	задовільний	19	1	3,0
6.	с. Устечко	11	задовільний	11	11	2,4
Бучацький район						
1.	с. Язловець (закрите)	62	задовільний	62	2	1,5
2.	с. Білявинці (закрите)	150	задовільний	150	—	1,0
3.	с. Дуліби (закрите)	3	задовільний	—	—	0,4
4.	с. Нові Петликівці (закр.)	5	незадовільний	5	—	0,2
5.	с. Порохова (закрите)	67	задовільний	39	—	0,47
6.	с. Бобулинці (закрите)	15	незадовільний	15	1	0,7
7.	с. Жнибороди (закрите)	102	задовільний	—	—	0,7
Кременецький район						
1.	м. Кременець (діюче)	1500	задовільне	400	17	4,0
Братська могила польських солдатів.						
На православному Монастирському кладовищі XIX ст. поховані видатні вчені, громадські діячі тих часів.						
2.	с. В. Бережці	14	задовільний	14	1	—
3.	с. Ст. Олексинець					
Шумський район						
1.	смп. Шумськ (закрите)	900	незадовільний	895	15	8,9

Збаразький район						
1.	м. Збараж (діюче)	1226	задовільний	986	5	5,0
Підгаєцький район						
1.	села Білокриниця, Гнильче, Боків	584	задовільний	146	7	0,8
Тернопільський район (у селах району є окремі поховання, стан могил задовільний)						
1.	м. Тернопіль	385	задовільний	116	65	
Бережанський район						
1.	с. Куропатники (закр.)				—	0,6
2.	с. Баранівка (закрите)				—	1,2
3.	с. Біще (закрите)	550	незадовільний	550	—	1,05
4.	с. Літятин (закрите)	67	задовільний	—	—	0,18
5.	м. Бережани					
Монастириський район						
1.	м. Монастириськ	2046	незадовільний	2046	6	
2.	с. Коропець	650				
3.	с. Криниця	20				
4.	с. Нова Гута	43				
5.	с. Залісся	34	братська могила			
6.	с. Ковалівка (закрите)	86	незадовільний	86	4	1,3
7.	с. Швейків (закрите)	45	незадовільний	45	—	0,6
Зборівський район						
1.	м. Зборів	5	задовільний	—	2	3,5
2.	с. Загір'я	12	задовільний	6	—	2,0
3.	с. Оліїв	69	задовільний	69	—	1,2
4.	с. Мильно	100	задовільний	100	—	0,7
5.	смт. Залізці	3	задовільний	3	2	5,0
6.	с. Плісняни	2	задовільний	2	2	
7.	с. Ярчівці	8	задовільний	—	2	
8.	с. Ренів	120	задовільний	80	—	2,5
9.	с. Вірлів	2	задовільний	1	2	
10.	с. Тростянець	100	задовільний	100	1	0,6
Козівський район						
1.	м. Козова	372	задовільний	—	—	3,42
2.	смп. Козлів	139	задовільний	139	—	3,36
3.	с. В. Ходачків	57	задовільний	57	—	1,48
Чортківський район						
1.	м. Чортків	19	незадовільний	19	9 (1 кап.)	
2.	с. Свидова (закрите)	14	незадовільний	14	—	
3.	с. Антонів	9	задовільний	9	1	
4.	с. Колиндяни (закрите)	12	задовільний	12	2	
5.	с. Скородинці (закрите)	33	задовільний	11	—	0,25

Підволочиський район						
1.	с. Колодіївка		задовільний	145	3	2,0
2.	с. Панасівка		задовільний	94	—	1,0
3.	с. Воробіївка	1	задовільний	1	—	0,1
4.	с. Пеньківці	1	незадовільний	1	—	0,1
5.	с. Просівці	2	незадовільний	—	—	0,1
6.	с. Мединн (закрите, діюче)	30, 11	незадов., задов.	23	—	1,0
7.	с. Жеребки (діюче)	25	задовільний	—	—	0,5
8.	с. Пальчинці	8	задовільний	—	3	1,41
9.	с. Щаснівка	7	задовільний	—	—	
10.	с. Супранівка	22	задовільний	—	—	0.3
11.	с. Качанівка (діюче)	500	задовільний	320	1	2,5
	1 братська могила					
12.	с. Кошляки	450	задовільний		—	1,7
13.	с. Голотки (діючий)	150	задовільний	—	—	0,6
14.	с. Лозівка (закрите)	11	незадовільний	11	—	0,26
15.	с. Голощинці (закрите)	62	задовільний	21	—	0,03
16.	с. Галущинці (закрите)	500	задовільний	500	—	1,0
Лановецький район						
1.	смп. Ланівці	100	незадовільний	100	3	0,8
2.	с. Бережанка (закрите)				1	
3.	с. Лопушно (закрите)					
4.	с. Білозірка (закрите)	100	незадовільний	100	1	0,86
5.	с. Синівці	30	незадовільний	30	—	
6.	с. Нападівка (закрите)	8	незадовільний	8	—	
7.	с. Борсуки (закрите)	10	незадовільний	10	—	
8.	с. Вижгородок (закрите)	100			2	

Характеристика єврейських поховань

Смерті не буває легкої чи важкої
Важким або легким є життя
або дорога до смерті.

Найбільше єврейських поховань є в Кременецькому (15 тис.), Бережанському (12 тис.), Підгаєцькому районах (10 тис.) і в Тернополі (сотні тисяч). Незначна їх кількість є майже в усіх районах за винятком Козівського, Монастириського, Теребовлянського і Тернопільського районів, в яких поховання не збереглися. А в Борщівському, Підволочиському, Заліщицькому, Збаразькому та Лановецькому районах є братські могили, де поховані останки євреїв, розстріляних під час німецької окупації. У багатьох районах є пам'ятні знаки на місці розстрілів євреїв у роки Другої світової війни.

У 1992 р. на території лікарні Кременецького району встановлено пам'ятний знак з нагоди відзначення 50-річчя масових розстрілів євреїв. У м. Зборів в 1991 р. споруджено пам'ятник загиблим євреям на місці ґето.

Встановлено пам'ятні знаки в місцях масової загибелі євреїв в м. Скалат і с. Кам'янки та інших населених пунктах Підволочиського району, де у 1943 р. було вбито і поховано близько 3,5 тис. чоловік. У пам'ять про ці події встановлено пам'ятник — кам'яну брилу із гранітною плитою. Із трьох боків майданчика встановлені надмогильні плити, перенесені з колишнього єврейського кладовища. Пам'ятник розташований у Скалаті біля дороги в с. Новосілку.

Сучасники й очевидці цих подій розповідають моторошні перекази. Фашистські окупанти зігнали з Підволочиська та навколишніх сіл у видолинок під селом Кам'янки всіх євреїв. На місці колишнього фільварку було обладнано табір. В'язнів цього табору спочатку використали для будівництва автостради Тернопіль–Підволочиськ, а потім безжалісно знищили.

Характеристика про наявні та знищені єврейські кладовища на території Тернопільської області наведена в додатку 2.

У Гусятині поставлено пам'ятний знак на честь відомого єврейського філософа і духовного наставника Раббіна Фрідмана, а в м. Чортків відновлено його могилу.

Узагалі в єврейських похованнях на Тернопільщині є дуже багато невивчених ділянок. Товариство охорони пам'яток історії та культури спільно з зацікавленими підрозділами облдержадміністрації, єврейським товариством проводять опитування, застосовують інші соціологічні методи дослідження, для того щоб глибше і повніше володіти інформацією з цієї тематики.

У Кременці в 1992 р. відкрито пам'ятник на місці масових розстрілів кременчан-євреїв (15 тис. осіб) у серпні 1941 р. Цю подію відображено на фотографіях 7, 8.

На околиці с. Петрики Тернопільського району 16 серпня 1992 р. відкрито пам'ятний знак єврейському населенню Тернопільщини, яке загинуло під час німецької окупації. На знаку напис: *«В пам'ять святих мучеників-євреїв, знищених нацистськими вбивцями і тут похованих».*

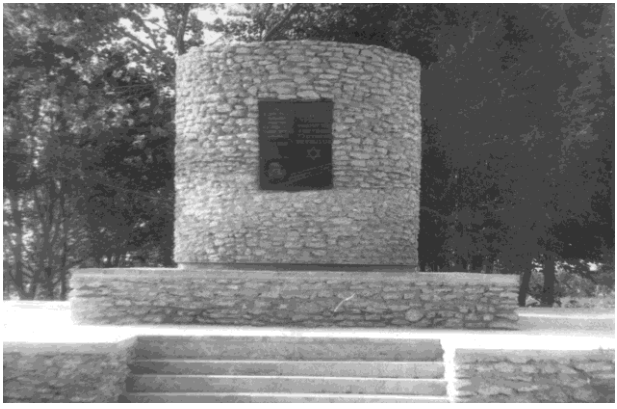

Фото7. Пам'ятник на місці масових розстрілів кременчан-євреїв. Серпень 1992 р., м. Кременець.

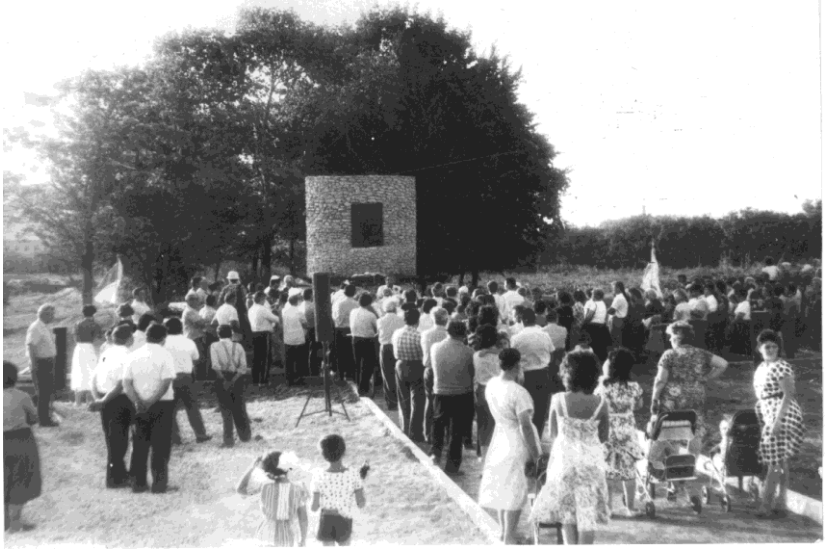

Фото 8. Відкриття пам'ятника на місці розстрілу 15 тисяч кременчан-євреїв. Серпень 1992 р.

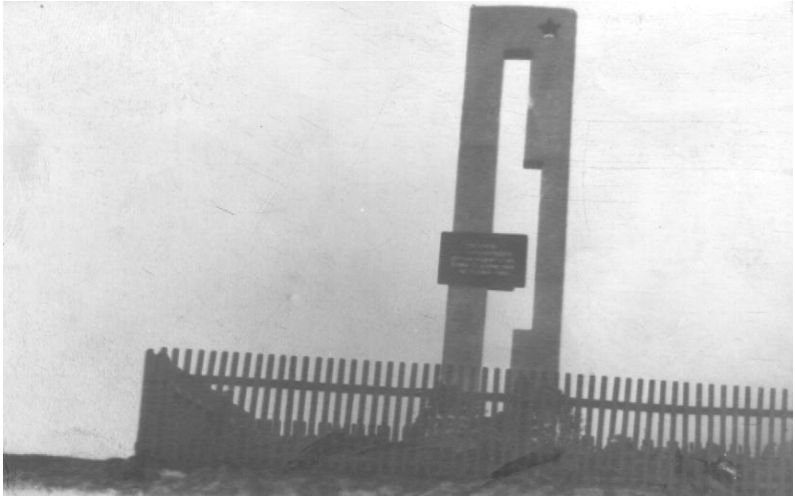

Фото 9. Пам’ятний знак на місці масових розстрілів мирних громадян під час Другої світової війни, м. Теребовля.

Додаток 2

Загальні відомості про наявні та знищені єврейські кладовища

Бережанський район

У м. Бережани площа кладовища становить близько 2 га. Кількість похованих — 12 тис. осіб. Кладовище перебуває у незадовільному стані. Частково збереглися надгробні пам’ятники, але більшість з них знищено, огорожа відсутня, територія засмічена. На кладовищі встановлено пам’ятник із 8 добре збережених надгробних плит з написом: *«Етнічна пам'ятка єврейської культури».*

Борщівський район

У м. Борщів кладовище знищене. На його місці розташований стадіон. У 1990 р. частину стадіону, де було кладовище, відгороджено для встановлення пам'ятника євреям-жертвам фашизму. Пам'ятник являє собою мармурову плиту, на якій українською та єврейською мовами зроблено напис: *«Перехожий, зупинись на мить. В цій братській могилі поховані тисячі євреїв — жителів Борщева, Скали-Подільської, Мельниці-Подільської, Озерян, Королівки, закатованих фашистами у 1941–1943 рр. Помолись за спокій їх душ, щоб такого ні з ким не повторилось».* Площа відгородженої території — 480 м^2.

Єврейські кладовища, останні поховання на яких відбулись у 30–40 рр., розташовані в селах Озеряни, Королівка, Скала-Подільська, Мельниця-Подільська.

Бучацький район

У м. Бучач кладовище розташоване на околиці міста. Останні поховання відбулися ще до 1940 року. Пам'ятники зруйновані, залишилось багато надгробних плит. Територія частково огороджена.

Гусятинський район

У смт. Гусятин кладовище повністю знищене. На його території побудовані житлові будинки. На тій частині території, що збереглася незабудованою, поставлено пам'ятний знак на честь відомого єврейського діяча Фрідмана.

У смт. Хоростків кладовище не збереглося. Площа його частково засаджена деревами.

Заліщицький район

У смт. Товсте розташоване закрите кладовище, площа його становить близько 3 га. На цій території під час Великої Вітчизняної війни було ґето, куди звозили євреїв із Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Є три братських могили, біля 100 надгробних пам'ятників. На кладовищі встановлено пам'ятний знак жертвам фашизму (1990 р.).

Збаразький район

У м. Збараж кладовище повністю зруйноване. На частині його території побудовані житлові та адміністративні будинки. Стан кладовища незадовільний, більше 100 поховань збереглося, є надгробні пам'ятники. Дата останнього поховання — 1961 р. Через кладовище проходить теплотраса. Площа кладовища — 1,5 га.

Крім того, у м. Збараж є дві могили жертв фашистського терору (1943 р.). Кількість похованих невідома.

У смт. Вишнівець при в'їзді є братська могила євреїв, які були розстріляні в роки Великої Вітчизняної війни.

Зборівський район

Даних про єврейські кладовища немає. У м. Зборів у 1991 р. споруджено пам'ятник загиблим євреям на місці ґето з написом: «Присвячується вічній пам'яті перших євреїв, які загинули від жорстокості фашистських вбивць во славу Господа Бога 7 липня 19941 року в нашому місті Зборові. Вони ніколи не будуть забутими!»

Кременецький район

У м. Кременець кладовище займає понад 2 га. Стан пам'ятників незадовільний. Останні поховання відбулися ще до 1940 р.

У 1992 р. на території районної лікарні встановлено пам'ятний знак з нагоди відзначення 50-річчя масових розстрілів євреїв.

Лановецький район

У смт. Ланівці кладовище займає 0,7 га. Кількість поховань, на яких є надгробні пам'ятники, не перевищує 50. Тут же на кладовищі розташовані братські могили розстріляних у 1942 році євреїв. Кладовище не огороджене, заросло деревами і кущами, прокладено багато стежок. Кладовище розташоване на околиці селища.

У с. Білозірка територія кладовища покрита лісом, лише зберігся рів навколо кладовища. Ніяких надгробних пам'ятників не збереглося. Можна знайти лише окремі уламки надгробних плит. Площа кладовища становить 1,5 га.

У с. Вишгородок кладовище розташоване в центрі села, знищене, не огороджене. Є лише окремі уламки каменів з надгробних плит. Кладовища займає близько 1,2 га. Останні поховання відбулися ще до 1940 р.

Підволочиський район

У смт. Підволочиськ єврейське кладовище збереглося на площі 1200 м^2. Огороджене металевою огорожею, є окремі надгробні пам'ятники. Останнє поховання відбулося в 1940 р. Крім старого єврейського кладовища, на території сучасного єврейського кладовища є поховання євреїв після 1944 р.

Є братська могила, де поховані останки євреїв, розстріляних під час німецької окупації.

У м. Скалат єврейське кладовище знищене. На його місці розташований стадіон.

Підгаєцький район

У м. Підгайці єврейське кладовище займає біля 2 га. Кількість похованих сягає 10 тис. осіб. Стан кладовища задовільний. Збереглось більше половини надгробних пам'ятників. Огорожа відсутня.

Теребовлянський район

У м. Теребовля кладовище не збереглося. На його місці розташовані приватні житлові будинки.

У смт. Микулинці кладовище збережене частково. Більшість пам'ятників зруйновані. Загальний стан незадовільний.

У с. Струсів кладовище розташоване на околиці села, стан його незадовільний, збережене лише частково.

У с. Буданів єврейське кладовище збережене лише частково. Стан його незадовільний.

У с. Плебанівка є пам’ятний знак, розташований на місці розстрілів євреїв у 1941–43рр.

Чортківський район

У м. Чортків є 3 єврейські кладовища.

Кладовище напроти автовокзалу приблизно займає 0,6 га. Є металева огорожа. Перші поховання датуються 1926 р., останні — 1950. Пам'ятники збереглися частково.

Єврейські поховання на вул. Міцкевича розташовані біля християнського кладовища. Займають приблизно 0,3 га. Перебувають у запущеному стані. Збереглося 20 надгробних плит. Огорожі немає.

Кладовище біля районної лікарні вважається найстарішим і не збереглося. На його місці посаджено сад, збудовано корпуси районної лікарні. Частково зберігся мур (6–8 м). На цій території відновлено могилу єврейського філософа і духовного наставника Раббіна Фрідмана.

Шумський район

У смт. Шумськ є єврейське кладовище, яке займає 2000 м^2. На ньому частково збережені надгробні пам'ятники. Огорожа відсутня. Останні поховання відбулися 55 років тому. Крім того, у Шумську є пам’ятний знак євреям, яких було закатовано в роки Великої Вітчизняної війни.

м. Тернопіль

На вул. Микулинецькій є єврейське кладовище, воно закрите. Збереглася частина надгробних пам’ятників. Є металева огорожа.

Не згасає пам’ять людська про чеських і словацьких легіонерів на Зборівщині

На відчайдушний крок при надзвичайних обставинах здатні люди відчайдушні.

На окраїні Калинівського цвинтаря (в минулому село носило назву Цецова) розташована велика, дбайливо впорядкована могила (див. фото 10). Останніми роками неподалік неї виросли три флагштоки, які свідчать, що це братська могила, у якій поховані іноземці.

Щорічно влітку тут відбуваються велелюдні мітинги, в яких беруть участь представники посольств і військових відомств Чехії і Словаччини. У 1997 р. могилу відвідав президент Чехії Вацлав Гавел.

Дійсно, понад 80 років тому на цьому місці поклали свої голови сотні чехів і словаків. Будучи солідарними зі своїми братами-слов’янами, вони

виступили проти австрійського війська, за створення Чехо-Словацької республіки.

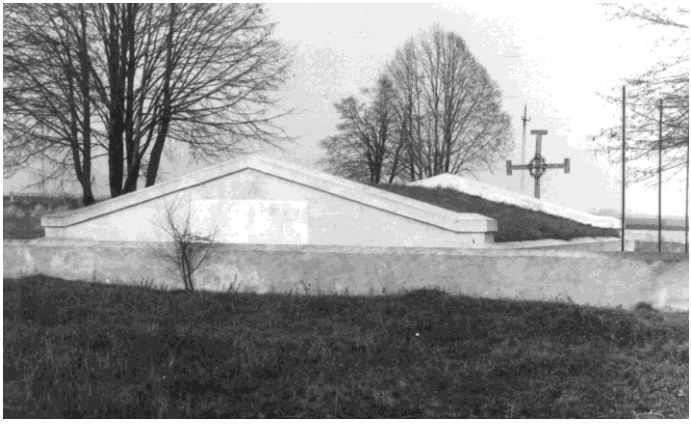

Фото 10. Могила чеських і словацьких легіонерів, які загинули у битві під Зборовом.

Смерть сотень солдатів сусідніх держав вартує, щоб розповісти про ці події трохи детальніше.

Битва під Зборовом є яскравою сторінкою в історії Чеської і Словацької республік. У свій час вона мала значний вплив на становлення чехословацької державності, прискорила падіння Австро-Угорської імперії, сприяла піднесенню національної гордості чехів і словаків, мала величезне значення для становлення у майбутньому чеської армії.

У битві російської армії проти австро-угорських військ під Зборовом брала участь Чехословацька бригада (легіон), яка була сформована у 1916–1917 рр. на території України. Формування цієї бригади на українській території було пов'язано з тим, що на початку XX ст. в Україні проживало понад 70 тис. чехів. Чехословацька бригада, яка в 1916 р. складалась із двох, а з березня 1917 р. — із трьох стрілецьких полків, входила до складу 49-го корпусу 11-ої російської армії. Командував Чехословацькою бригадою російський полковник В. П. Троянов.

У квітні 1917 р. російське командування почало розробляти план широкої наступальної операції, яка повинна була зупинити австро-угорські війська. У цей час, з метою припинення розкладання російської армії, пов'язаного з передреволюційною ейфорією, на заклик російського військового міністра А. Ф. Керенського почали створюватись так звані «ударні частини», до яких записались чеські і словацькі добровольці. Ці «ударні частини» у складі Чехословацької бригади відіграли помітну роль у битві під Зборовом.

У червні 1917 р. В. П. Троянов отримав наказ, згідно з яким підпорядкована йому бригада зайняла до 22 червня 1917 р. позицію на передовій на південь від Зборова завдовжки близько шести з половиною кілометрів між 4-ю і 6-ю російськими, т. зв. «фінськими», дивізіями (вони були названі «фінськими» тому, що свого часу були дислоковані у Фінляндії). На той час до складу Чехословацької бригади входило 6287 офіцерів, сержантів і солдатів, а в наступі російської армії, який готувався, мали взяти участь близько 35000 осіб. Штаб бригади був розташований у селі Красне.

Озброєння чехословацької бригади було поганим, не вистачало боєприпасів.

Система оборони ворога в цьому районі створювалась довго і ґрунтовно. Тут була досконала система ходів сполучення, укриття, глибоких — до трьох метрів — окопів, лазів та огорож із колючого дроту. Усього ворогом було створено три лінії оборони. Найбільш досконалою частиною системи оборони австро-угорців був пункт під назвою Могила.

Чехословацькій бригаді протистояли війська 19-ї австрійської дивізії та деякі інші військові підрозділи (усього понад 12 тис. осіб).

Згідно з розробленим російським командуванням планом наступальної операції, 49-й корпус атаками із флангів повинен був прорвати оборону ворога. Ці атаки мали здійснити «фінські» дивізії. Одразу після початку цих атак у бій мала вступити Чехословацька бригада. Відповідно до розробленого російською стороною військового плану, чехи повинні були підключатися до наступу окремими батальйонами. Головним завданням Чехословацької бригади було оволодіти висотою, що була розташована на південь від Могили.

Атака чехословацьких батальйонів розпочалася 2.07.1917 р. Їй передувала артпідготовка російської артилерії. Однак артпідготовка не виконала роль, яку б мала виконати: система огорожі з колючого дроту не була зруйнована, придушити кулеметні гнізда та деморалізувати ворога не вдалося.

На чолі чехословацького війська в бій пішли «ударні частини» добровольців, покликані кидатися на колючий дріт. За ними йшли підрозділи, які були озброєні гранатами. Бій, який було розпочато атакою чехословацьким батальйоном під командуванням С. Чечки з підключенням інших батальйонів, тривав 6 год. і був завершений перемогою. У другій половині того ж дня австрійці провели кілька контратак. Нестача резервів, небезпека потрапити в оточення, втрата зв'язку з деякими підрозділами примусили чехів відступити на два кілометри.

Незважаючи на це, результати бою навіть перевершили сподівання російських воєначальників; російська армія прорвала оборону ворога та

захопила територію до трьох з половиною кілометрів углиб оборони австрійців; пункт Могила та висота поблизу нього були взяті.

У битві під Зборовим загинуло 185 і було поранено близько 803 чехів і словаків. Чехословацька бригада захопила в полон 62 ворожих офіцерів, 3150 сержантів і солдатів, захопила як трофеї 15 гармат, велику кількість кулеметів, гвинтівок, боєприпасів.

4 липня 1917 р. до місця дислокації Чехословацької бригади прибув міністр А. Ф. Керенський, російські воєначальники. Командуючому Чехословацькою бригадою полковнику В. П. Троянову було присвоєно генеральський чин.

У вітальній телеграмі, яку надіслав офіцерам і солдатам Чехословацької бригади після битви під Зборовом майбутній перший президент Чехословацької Республіки Т. Г. Масарик, знаходимо, зокрема, такі рядки: «Брати! Своєю гуситською хоробрістю ви здобули визнання Росії та усього світу; ви довели друзям і ворогам, що наш народ сповнений *рішучості допомогтися своєї національної та політичної незалежності...»*

Багато сучасних чеських істориків вважають, що битва під Зборовом, до певної міри, сприяла прискоренню розпаду Австро-Угорської монархії, а отже, наблизила день проголошення незалежної Чехословацької Республіки (28 жовтня 1918 р.). Зборів став репетицією для наступних бойових дій чехів, зокрема, під Тернополем, Бахмачем, Бузулуком тощо, сприяв міжнародному визнанню чехословацького військового мистецтва. Чехословацьку бригаду можна вважати зародком Армії ЧР, для якої зборівський успіх є славною сторінкою історії.

Похорон полеглих відбувся 4 липня 1917 року. А в 1927 р. відкрито пам'ятник на могилі. Пам'ятник являє собою насип завдовжки 15 м, завширшки 13 м, заввишки 5 м. Обрамлений каменем. Із двох боків могила викладена каменем у формі трикутників. На одній із стін плита з написом чеською і українською мовами:

«Тут на старій слов'янській землі під Зборовом сплять сини Чехословаччини, що полягли за волю, мир, за краще майбутнє всіх слов'янських народів.

2. VII. 1917 р.
Вічна їм слава.»

Збереглося поховання чеських і словацьких легіонерів, що померли від ран, у с. Озерна, де був розташований військовий медичний пункт.

Могили військовослужбовців та військовополонених

Мамо, мамо, рідний мій тату,
Ви скажіть, кого спитати,
Чию землю боронити

Тернопільщина всіяна могилами і похованнями військовослужбовців та військовополонених періоду Першої та Другої світових воєн.

На даний час обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, управлінням житлово-комунального господарства та за участю інших громадських формувань складено перелік наявних та знищених поховань такого характеру (див. додаток 3).

Вивчаються можливості систематизації поховань, будівництва спеціальних некрополекомплексів, братських могил тощо.

Додаток 3

Перелік наявних та знищених поховань військовослужбовців та військовополонених на території Тернопільської області

Бучацький район

с. Ріпинці — 1 могила (поховано 42 особи німецької національності);

с. Сновидів — 11 могил (поховано 18 осіб німецької та австрійської національностей);

с. Зубрець — 1 могила (поховано 2 німецьких військових), 1943 р.;

с. Дуліби — 1 могила 1914 р. (кількість похованих невідома);

с. Скоморохи — 12 могил (поховано 12 осіб німецької та 8 осіб угорської національностей);

с. Жизномир — 1 могила із хрестом (похований п. Бутяс, австрієць);

с. Киданів — 100 могил 1914 р., огороджено і поставлено хрест (поховано 100 осіб австрійської національності).

Гусятинський район

смт. Гусятин — 175 поховань (75 осіб австрійської національності 1915 р. та 100 осіб німецької національності 1941–44рр.);

с. Крогульці — кладовище 1914 року, 3 поховання (поховано 15 осіб німецької національності);

с. Гадинківці — кладовище 1914 р. (поховано 67 осіб, з них 35 австрійської та 32 німецької національностей);

смт. Гримайлів — 8 поховань періоду 1941–45 рр. (поховано 60 осіб німецької національності);

с. Увисла — кладовище 1914 р. (поховано 40 німецьких військових);

с. Глібів — поховання 1944 року (поховано 5 німецьких військових.

Заліщицький район[*]

м. Заліщики — могила воїнів російської армії, які загинули в роки Першої світової війни. Під час Першої світової війни 1914 року в Заліщицькому повіті російська армія прорвала сильно укріплений район австрійського фронту. У цих боях майже повністю загинули воїни 132 запасного піхотного полку російської армії. Вони були поховані в місті. На прямокутному постаменті, розміром 1,3х1,3 м, прямокутний обеліск пірамідальної форми, який закінчується хрестом;

с. Богданівна — поховано 21 особу польської національності, могили не збереглися;

с. Блищанка — 1 могила (поховано 6 осіб польської національності), ще 76 осіб польської національності —місце поховання невідоме;

с. Лунів — поховано 22 особи польської національності —місце поховання невідоме;

с. Дзвиняч — поховано 6 осіб польської національності —місце поховання невідоме;

с. Зозулинці — поховано 9 осіб польської національності —місце поховання невідоме:

с. Зелений Гай — поховано 8 осіб польської національності;

с. Іване Золоте — поховано 14 осіб польської національності (на пам'ятнику односельчанам викарбувані прізвища);

с. Касперівці — поховано 2 особи польської національності (1 могила розташована на сільському кладовищі, місцезнаходження другої — невідоме);

с. Угриньківці — поховано 63 особи польської національності на сільському кладовищі — є надгробні пам’ятники;

с. Устечко — поховано 10 польських військових (3 поховання відомі);

с. Лисівці — похована 1 особа польської національності;

с. Ворвулинці — поховано 6 осіб польської національності, імена викарбувані на пам’ятнику односельцям;

с. Кошилівці — поховано 6 осіб польської національності;

с. Нирків — поховано 63 особи польської національності (на 50 похованих є пам'ятник);

с. Солоне — поховано 8 польських військових — місце невідоме;

с. Головчинці — поховано 5 осіб польської національності, з них 4 — на сільському кладовищі, 1 — місце невідоме.

---

[*] Серед похованих є мирні жителі польської національності та жертви міжнаціональних провокацій.

с. Поділля — поховано 8 осіб польської національності (прізвища нанесені на пам'ятнику односельцями);

с. Городок — поховано 2 особи польської національності на сільському кладовищі, є пам'ятники;

с. Шипівці — поховано 12 осіб польської національності, з них 8 на сільському кладовищі, інші невідомі;

с. Летяче — поховано 40 осіб польської національності на сільському кладовищі, надгробних пам'ятників немає;

с. Кулаківці — поховано 4 особи польської національності на сільському кладовищі, місце невідоме;

Усі поховання датуються 1939–48 рр.

Фото 11. Пам'ятник воїнам російської армії, які полягли під час Першої світової війни. с. Солоне Заліщицького району.

Зборівський район

с. Гаї за Рудою — поховано 2 особи німецької національності 1944 р., встановлено хрест;

с. Кабарівці — поховано 150 осіб німецької та 170 осіб австрійської національності, могили впорядковані, частково збереглися хрести;

с. Коршилів — поховано 30 чеських військових, могили невпорядковані;

с. Калинівка — є поховання чехів і словаків, упорядковане;

с. Погрібці — є поховання німців, упорядковане;

с. Ярославичі — є поховання німців та австрійців 1939–45 рр., невпорядковане;

с. Тростянець — є поховання австрійців, могила невпорядкована;

с. Озерна — є поховання 8 осіб чеської національності, могили впорядковані;

с. Оліїв — є поховання поляків, що загинули в 1944 р., могила невпорядкована;

с. Гукалівці — є поховання осіб австрійської національності, кількість невідома, невпорядковані;

м. Зборів — є поховання на міському кладовищі осіб польської національності, кількість невідома, невпорядковані; поховання на території гімназії ім. Р. Завадовича — близько 200 осіб німецької національності, є хрест, символічна могила.

Козівський район

с. Ходачків — поховано 365 осіб польської національності.

Кременецький район

с. Сапанів — є спільна могила осіб російської та австрійської національностей 1916 р., кількість невідома, зберігся постамент від хреста;

с. Хотівка — поховання осіб австрійської національності 1916 р., кількість невідома, пам'ятний знак не зберігся;

с. Катеринівка — поховання 5–7 осіб німецької національності, могила невпорядкована;

с. Града — є поховання 7–8 осіб німецької національності Другої світової війни;

м. Кременець — на Монастирському кладовищі є масове поховання осіб німецької національності 1944 р., могили частково впорядковані.

У 1941–44 рр. на Хрестовій горі біля Кременця фашистські каратели розстрілювали мирних жителів. За роки окупації було знищено 1000 осіб, яких закопали під горою. Пам’ятник являє собою прямокутник у формі саркофага.

Монастириський район

м. Монастириськ — поховано велику кількість осіб німецької національності, кладовище знищено у 50-их роках, земельна ділянка використана під забудову;

смт. Коропець — поховано 13 осіб німецької та 3 особи угорської національностей у 1942–43 рр., могили не збереглися.

Підгаєцький район

с. Михайлівка — поховано 100 осіб німецької національності на території сільського кладовища.

Теребовлянський район

с. Золотники — є братська могила, де поховано 629 осіб, національність не встановлено;

с. Ілавче — є поховання осіб польської, німецької та російської національностей;

с. Лошнів — на території кладовища споруджено пам'ятник особам різних національностей, що загинули під час Першої світової війни;

с. Могильниця — є могила росіянина Лінського Б. М., що загинув у 1944 р.;

с. Маловоди — є поховання осіб німецької національності 1941–45 рр., кількість невідома;

смт. Микулинці — є братська могила, де поховані особи української, російської, білоруської, грузинської, вірменської, казахської та інших національностей;

с. Струсів — встановлено пам'ятник 107 особам, які загинули в 1941–45рр., та братська могила, де поховано 2 особи невстановленої національності;

с. Буданів — є братська могила 110 осіб, 16 братських могил 175 осіб та 19 могил, де поховано по 1 особі різних національностей;

с. Вербівці — братська могила 153 осіб різних національностей;

м. Теребовля — на військовому кладовищі є 14 братських могил, де поховано 121 особу різних національностей, та 30 одиночних могил.

Чортківський район

м. Чортків — є братські могили на центральному кладовищі, де поховано 17 осіб російської, грузинської, казахської, узбецької та інших національностей.

Вищенаведена інформація є неповною, тому Товариством охорони пам'ятників історії та культури ведеться робота по її поповненню.

Безіменні могили повстанців, безневинні жертви тоталітарних режимів

Коли ми вмирали,
Нам дзвони не грали.
З пісні

Тривалі роки німими свідками на території Тернопільщини і в Карпатських перелісках, у лісах Шумщини, на пагорбах Медоборів та в інших місцях стоять березові хрести на безіменних могилах, які до останніх років з острахом обходили місцеві жителі. Та завжди весною чи в інші свята хтось невідомий клав квіти на таємничих похованнях.

Лише сьогодні стало відомо, що це поховання повстанців. Найвідомішими серед них є кладовище штабу УПА с. Антонівці на Шумщині. На ньому здійснювались поховання вояків УПА, що загинули в боях або померли від ран.

Відновлювали могили похованих по горбочках, схожих на некрополі. На сьогодні насипано 12 могил, але зі спогадів очевидців встановлено, що в кожній могилі поховано декілька чоловік.

Усього поховано близько 60-ти чоловік. Імен похованих не встановлено, тому що на кладовищі переважно ховали вояків, що не проживали на території району. Кладовище відновлено в 1992 р.

Антонівці — село Шумського району, Тернопільської області, розміщене над річкою Іловицею (притокою Ікви), на північний захід за 2 км від Шумська. Археологічні дослідження і деякі документальні дані дають підставу стверджувати, що ще в VII–VI ст. до н. е. поблизу с. Антонівці розташовувалось найбільше поселення раннього залізного віку, яке зростало і розвивалося. А у XII–XIII ст. це було давньоруське місто із широкими торговельними зв'язками, адже розташовувалось на перетині Волинсько-Київського тракту і торговельного шляху із Західної Європи в Київ. На околицях села трапляються знахідки періоду неоліту і палеоліту.

Літописних згадок про населення с. Антонівці не збережено. Перша писемна згадка датується 1545 роком в ілюстрації Кременецького замку. Село було приватним володінням князів Четвертинських, Збаразьких, Вишневецьких, Ходковичів. Останні мали там 1800 десятин землі. Селяни займалися рільництвом, гончарством і бондарством.

Була в селі церква Різдва Богородиці, збудована в 1795 році на місці давнішого храму. У селі нараховувалось 158 дворів і мешкала 1031 особа.

Дальше про Антонівці ми не знаходимо жодних відомостей ні у літописах, ні в історичній літературі.

Під час німецької окупації України дуже зручний для партизанської боротьби район с. Антонівці широко використовувався українським підпіллям. Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б (Бандери) включила до своїх формувань підрозділи Боровця та ОУН-М (Мельника), назвавши їх Українською Повстанською Армією. Завдяки широкій та ефективній підпільній мережі, УПА швидко розрослася у велику, добре організовану партизанську армію, яка здійснювала контроль над значними частинами Волині, Полісся, а згодом і Галичини.

Так, перший загін Української Повстанської Армії в Антоновецьких лісах утворився в листопаді 1942 р. Його організував сотник «Босота». Другий загін створив «Крук» (справжнє прізвище Іван Климишин) — уродженець села Верещаки Лановецького району.

У лютому 1943 р. в антоновецький ліс увійшли підрозділи під керівництвом «Крука» і «Кропиви». Поблизу с. Антонівці створили штаб УПА, командиром якого був «Крук».

На шосе Шумськ–Кременець «Крук» разом із 50-ми вояками розбив колону німців. Коли на хуторі Козаччина (поблизу села Залісці) вони відпочивали, на них напала німецька жандармерія в кількості 180 осіб. Вдалося відбити напад німців, але 4 особи з відділу загинуло.

У березні 1943 р. в антоновецьких лісах утворився ще один штаб УПА мельниківського напряму, командиром якого став «Хрон». Цей табір також вів велику визвольну війну. Перше бойове хрещення ця група прийняла в бою з німцями біля села Стіжок наприкінці березня.

Навесні 1943 р. загін «Яворенка» розпочав бойові дії проти німців по всьому району. У боях захоплювали автомашини, мотоцикли. Таким чином, загін став моторизованим. Організовувалися сотні і курені.

У травні 1943 р. українські партизанські загони «Крука» (70 осіб) і «Хрона» (150 осіб) об'єдналися і утворили спільний штаб. Як стверджує Андрій Боб'юк, за наказом проводу ОУН вся українська поліція на Волині в один день залишила службу в німців і перейшла в УПА.

Улітку бої стали запеклішими. У штабі УПА був організований вишкіл бойовиків, курси медсестер, збудовано шпиталь. Діяла школа старшин і підстаршин на хуторі Зелений Дуб (поблизу Антоновець), де інструктором були «Байда» та «Альоша», командиром «Кропива», а комендантом — «Макс»» (Максим Скорунський, автор книжки «Туди, де бій за волю», мешканець с. Антонівці.)

Спільні дії обох таборів викликали серед населення радість. Варто зауважити, що напади українських повстанців доводили німців до божевільної люті, та йти в ліс проти них німецькі війська не наважувались. Але воювати з цивільним населенням було кожному німецькому грабіжнику до душі. Нарешті вони вирішили знищити вояків у селі Стіжок, де перебували їх загони. 180 осіб німецької жандармерії та польської поліції приїхали із Кременця вночі з 8 на 9 травня 1943 р. і почали свою криваву справу. Але зломити повстанців їм не вдалося. У цю ніч було спалено близько 150 господарств і по-звірячому страчено 64 мирні мешканці.

До липня 1943 р. у таборі антоновецького лісу вже перебувало понад 500 осіб. А люди все прибували і прибували. Вишколених відібраних хлопців було три сотні, вони були озброєні як трофейною зброєю, у тому числі й важкими кулеметами. Незважаючи на застосування німцями бронетехніки, було захищене від знищення сусіднє село Буща і вбито 90 німців у Стіжку.

Ще ось така сторінка з історії. 22 липня 1943 р. курені «Осипа» та «Крука» вибралися на розправу з радянськими партизанами, які займались провокаціями, до Суразького лісу. Три доби точилася запекла боротьба. Головним командиром цієї акції був «Крук» та майор Голубенко. У цьому бою загинув курінний «Осип», 9 повстанців і 54 радянські партизани. Решті, разом з майором Бегмою, вдалося вийти з оточення.

На теременському цвинтарі поховали 9 стрільців, після чого сотні повернулися у свій табір. 26 липня в Антонівцях відбувся похорон курінного «Осипа». Лише через 50 років — 26 липня 1993 р. на його могилі відправили панахиду і освятили її.

Фото 12. Могила курінного «Осипа»

Також треба зауважити, що навесні 1943 р. були створені підрозділи УПА «Юнаки», куди зараховували хлопців віком від 17 до 19 років. Вони повинні були підтримувати зв'язок, супроводжувати бойові підрозділи повстанців від станиці до станиці, розквартировувати прибулих. Станиці були створені у кожному селі. Входили туди і дівчата, котрі були зв'язковими. Станичним був молодий хлопець або чоловік, який виділявся розумом, знаннями і силою, був авторитетним і надійним. Він повинен був мати псевдонім і знати все про повстанські підрозділи, що розташовувалися у його кущі.

Юнаки проходили вишкіл, вчилися мінувати мости, дороги, залізничні колії, освоювали тактику ведення бою, правила конспірації. «Юнакам» доводилося брати участь у боях, коли сотні потрапляли в засідки.

Таким чином, на літо 1943 р. Антонівці стали повстанською республікою, в якій діяла українська адміністрація та українська школа. Крім військових шкіл, там працювала школа політосвіти. А в конторі водяного млина перебувала група пропагандистів і журналістів УПА. Виходила газета «Повстанець».

Восени 1943 р. в антоновецькі ліси зі Східної України відступила УПА «Південь». Таке скупчення українських повстанців занепокоїло німців, які, знявши з фронту авіацію і танки, застосували їх до Антоновецької республіки. Оскільки приміщення і комунікації були розбиті, відділи УПА перемістились на північ і схід, а в Антонівцях залишились тільки господарські частини.

Фронт відкочувався на захід. Усе більше населених пунктів і прилеглих до них територій ставали радянськими. Відділи УПА розпочали боро-

тьбу з більшовиками, німцями. Так, наприклад, сотня «Тополі» розбила коло Тилявки групу німецької жандармерії, що їхала грабувати місцеве населення.

У середині лютого 1944 р. перед УПА постало нове завдання — якнайкраще підготуватися до боротьби в нових умовах. Слід було перечекати просування фронту вперед і залишатися в його запіллі. Основні відділи УПА перебралися на південь. На Шумщині залишився тільки курінь «Кропиви»і то, в основному, з місцевих жителів. У квітні 1944 р. частини УПА та місцеве населення були оточені у районі Антоновець, Іловиці та Майдану. Великий бій стався в селі Гурби Рівненської області, унаслідок якого були підірвані сили повстанців.

Для ліквідації УПА радянські війська організовували масове прочісування лісу, засилали агентів для проникнення у підрозділи УПА та вбивств їхніх командирів, створювали спеціальні винищувальні батальйони, розповсюджували інфекційні хвороби, зокрема плямистий тиф. Та це не лякало українських повстанців. Вони діяли в підпіллі, а чисельність їх зростала. Так, у 1944–45 рр. УПА мала більше бійців, ніж могла озброїти. Та сили були нерівні. Крім того, в УПА проникло багато дезертирів, загони діяли розрізнено — усе це і підривало міцність УПА.

У 1945–46 рр. Війська МВС і НКВС вдались до жорстоких репресивних заходів: знищували і підривали криївки українських повстанців, арештовували і засилали до Сибіру як безпосередньо самих учасників підпілля, так і тих, хто допомагав їм; щоб дискредитувати українських партизанів, загони НКВС переодягалися у форму УПА і грабували, гвалтували, мордували українських селян (про це у своїх спогадах згадує вчителька Антоновець, член УПА Антоніна Мазурчук).

У 1947–48 рр. багато розрізнених загонів УПА, за наказом проводу ОУН, було розпущено. Згодом, зазнаючи великих втрат, бійці УПА переходять до саботажу. Вони перешкоджали колективізації, депортаціям, знищували працівників НКВС, партійних активістів і тих, хто підозрювався у співпраці з радянською владою.

Тяжка доля спіткала с. Антонівці після війни. Помста за дії УПА почалася восени 1949 р. Почалося насильницьке примусове вивезення антонівчан у Запорізьку область. Як згадує Антоніна Мазурчук, «на місці розібраної хати за ніч виростала друга...», так вперто боролися жителі за своє село. Руйнувалися хати, знищувалися сади і поля. Окрім виселення, сотні людей було засуджено за пособництво «бандитському елементу». Незважаючи на всі ці заходи і постійну охорону органами внутрішніх справ, повстанський цвинтар був постійно прибраний і доглянутий. Так само берегли антонівчани церкву і млин. Але не вберегли. Чиясь жорстока рука спа-

лила їх. До 1951 р. с. Антонівці було повністю знищене радянсько-командною системою і зовсім зникло з карти.

Як повідомляє газета «Голос України» (1996 – № 193) радянські органи «чинили суд і розправу» по суті, на власний розсуд, перетворивши західноукраїнський регіон на «зону відчуження» — свого роду «Вандею». Міста і села краю було накрито густою агентурно-інформаційною мережею держбезпеки. Нині відомо, що у західних областях в 1944–45 рр. діяло 359 резидентів, 1473 агенти і 13085 таємних інформаторів. До того ж в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей налічувалося 22 тис. штатних працівників. Вони «розробляли» 379 формувань УПА, проводили великомасштабні «прочісування» кадрового складу підприємств, установ (виявлено при цьому 14581 «підозрілий і ворожий елемент»), депортації сімей бандпособників до Сибіру (за офіційними даними понад 200 тисяч).

За даними знайденої нещодавно в архівних фондах довідки НКВС УРСР, підписаної заступником наркома Строкачем, у період з лютого 1944 р. до жовтня 1945 р. Червоною армією та військами НКВС було проведено 26 685 бойових операцій проти ОУН-УПА. У свою чергу, повстанці здійснили 6 128 операцій. За цей час вбито 98846 повстанців та підпільників і захоплено 104 990 осіб (їх також чекала смерть, якщо не на місці, то у таборах ГУЛАГу). Були втрати і з радянського боку: загинуло 9 621 чоловік, поранено 1 343 і пропало безвісти 2 456 осіб. І все це за дуже обмежений час. А що діялось у 1946–48 рр., коли боротьба набрала ще більших обертів?

Сьогодні всі місця поховання повстанців впорядковуються, триває дослідження обставин, за яких загинули безіменні герої.

Фото 13. Поховання воїнів УПА в с. Антонівці Шумського району.

У 1990 р. демократичними силами Шумщини було піднято клопотання перед урядовими структурами про відновлення села Антонівці.

До 50-річчя створення УПА (жовтень 1990 р.) на місці штабу УПА створено пам'ятний комплекс — музей штабу УПА. На місці колишнього села, де значилося 158 дворів, росте дрімучий ліс. А теперішнє село розкинулося обабіч центральної дороги. Туди веде асфальтована дорога, проведені електро- і радіолінії. Для потреб місцевих жителів побудовано магазин, медпункт і сільський цвинтар. Будується церква.

Біля Антоновець проводяться археологічні розкопки городища часів Київської Русі під керівництвом працівника Тернопільського обласного краєзнавчого музею В. Гаврилюка. Знайдені матеріали цікаві як для місцевого краєзнавства, так і для історії України взагалі.

Пройде небагато часу, й історія належним чином оцінить подвиги звитяжців 40–50-х рр. На їх честь вже споруджуються пам’ятники. Жоден борець за волю України не повинен загубитись у пам’яті народній.

На даний час у цьому плані ведеться велика організаційна робота як з боку місцевої влади, так і громадських організацій. Результатом цієї роботи є певні документи (див. додаток 3).

Додаток 3

Звернення

Ой по тих могилах, у гору високих,
по тих гробовищах, у землю глибоких,
лежить мого роду без ліку...

П.Куліш

Відспівали у кожному селі і місті нашого краю неперевершено хвилюючі стрілецькі пісні, відлунали урочисті мелодії святого національного гімну України і як свідчення нашої пам’яті — облагородили рідну землю високі могили, хрести, прапори — освячені, вистраждані наші символи...

Кожен добрий господар впорядковує у передвеликодний час садибу, місця предків, свою душу... Так завше велося у цю пору в кожній українській родині. Мусимо і ми всі придивитись довкола на зболену нашу, але вже вільну землю.

Гірко визнати, та є ще місця, де занедбані кладовища, де повернені недавно святині залишені наодинці із простором і часом: вицвіли прапори, заросли бур’яном цвинтарі, похилилися хрести на могилах.

Дорогі земляки! Огляньмося, прихилимо своє серце і увагу до цих святих місць. Не потребує то ніяких коштів, тільки сумління і поваги до національного, до рідного і до самих себе. Ніде у цивілізованих світах не

зустрінемо такого байдужого ставлення до могил предків. Навіть поховання нападників там доглянуті.

Віримо, що і ми будемо гідні тих гарних традицій, і до Великодня виконаємо свій священний обов'язок.

Просимо всіх і зокрема тих, хто очолює селищні, міські і районні Ради, організувати громадські толоки на цвинтарях, допомогти людям прибрати козацькі, стрілецькі, військові поховання, привести в порядок єврейські, польські та австрійські могили, що є на землі нашій.

Бажаючим приєднатися до впорядкування поховань видатних діячів культури на Микулинецькому кладовищі просимо зібратися 20 квітня об 11 годині біля входу на цвинтар.

1994 рік

Тернопільське обласне відділення Українського фонду культури
Обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Звернення

Дорогі земляки!

Оновлююча пора Христового Воскресіння не тільки вселяє віру і надію у наші душі, повертає нас до життєдайних робіт на землі, але й веде до батьківських і родинних могил, воїнських поховань.

Яким би не був складним початок нашої вистражданої державності, маємо, як ніколи, берегти національної святині і могили предків.

Звертаємося до всіх жителів області, зокрема, до керівників місцевих Рад, політичних партій, товариств національних меншин з проханням провести толоки по впорядкуванню цвинтарів, військових поховань, забутих одиноких могил, а також козацьких, єврейських, польських, австрійських, німецьких поховань.

Нехай доглянуті і пошановані увагою могили по всій українській землі свідчать про нашу внутрішню культуру і шанобливе ставлення до минулого. Будьмо гідними тих, хто пішов від нас за межу вічності.

Обласні організації Українського фонду культури і товариства охорони пам'яток історії та культури 7 травня цього року проводять традиційну толоку по впорядкуванню поховань видатних людей нашого краю, діячів культури, митців на Микулинецькому кладовищі у м. Тернополі.

Чекаємо від вас допомогти нам об 11 годині біля центрального входу на цвинтар.

***1996** рік*

Тернопільське обласне відділення
Українського фонду культури
Обласна організація
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

Звернення

до громадськості _____ району

Тернопільської області

Дорогі краяни!

Звертаються до вас студенти і викладачі історичного факультету, Молодіжне товариство «Обереги», дискусійний клуб «Діалог».

Незабаром Україна, як і весь християнський люд, буде святкувати світлий день Христового Воскресіння. Кожна людина в цей передсвятковий період буде зайнята своїми турботами і клопотами, аби гідно відсвяткувати найвеличніше свято — Великдень.

За давнім українським звичаєм в цю пору сім'ї йдуть на цвинтар і впорядковують на могилах рідних, тим самим віддаючи їм данину шани і пам'яті.

Згадаймо в цю хвилину і про могили тих, у кого вже не залишилося рідні, хто волею історичних обставин знайшов притулок вічного спочинку тут (можливо, далеко від батьківського порогу), на галицькій землі, чиї поховання значаться як «невідомі» і сьогодні немає кому поправити над ними нахилені хрести чи просто промовити молитву.

Це все — минувшина нашого народу. А хто не знає свого минулого — той не вартий майбутнього! То ж забудьмо про всі матеріальні негаразди, міжконфесійні чвари, проявімо християнське милосердя і всією Українською Родиною прийдемо на місця вічного спочинку і наведемо лад, не минаючи жодної могили, жодного гробівця. Це потрібно не мертвим, це потрібно живим!

Звертаємося, насамперед, до настоятелів церков, органів влади, директорів шкіл, до кожного, хто вірує в Бога і не байдужий до долі своєї неньки-України, із проханням підтримати цей почин.

Сподіваємося на вашу підтримку благодійної акції «Пам'ять», яка відбуватиметься 13-20 квітня 1997 р. в м. Тернополі та області.

Пропонуємо взяти участь у цій шляхетній справі. Із пропозиціями, повідомленнями звертайтеся за адресою: м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса 2. Тернопільський державний педагогічний інститут, історичний факультет. МТ «Обереги» (НПЕ «Забуті могили»).

Тернопільська обласна державна адміністрація	**Андрушків Б.**
Голова МТ «Обереги» (НПЕ «Забуті Могили»)	**Крупа Л.**
Декан історичного факультету	**Алексієвець М.**
Голова УСС	**Удич О.**

Акція зініційована студентами історичного факультету, активістами молодіжного товариства «Обереги»: Любомиром Крупою, Олегом Стефанишиним, Федором Полянським, Юрієм Юриком, Віталієм Шафранським, Василем Штокалом, Володимиром Ткачем, Іваном Бабійчуком при підтримці викладачів історичного факультету ТДПІ: проф. М. М. Алексієвця, ст. викладача О. М. Петровського. Акція знайшла діяльну підтримку в обласній державній адміністрації.

(Із газети «Тернопіль вечірній»)

Додаток 4

ПЛАН

роботи комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій

1. Провести організаційне засідання комісії з порядком денним:
— розподіл функцій між членами комісії;
— ознайомлення членів комісії з нормативними документами;
— розгляд пропозицій щодо проекту плану роботи комісії на 1997 р.

IV кв. 1996 р.

2. Провести зсідання комісії з порядком денним:
— затвердження плану роботі комісії на 1997 рік;
— інформація про хід створення банку даних наявності іноземних військових поховань на території області;
— вироблення проекту заходів щодо впорядкування, збереження та утримання місць поховань жертв війни та політичних репресій на території області.

I кв. 1997 р.

3. Провести засідання комісії з порядком денним:
— інформація представників районів і м. Тернополя щодо визначення місць поховань іноземних військовослужбовців та військовополонених;
— затвердження заходів щодо впорядкування, збереження та утримання місць поховань жертв війни та політичних репресій.

II кв. 1997 р.

4. Провести засідання комісії з порядком денним:
— інформація про хід інвентаризації місць поховань іноземних військовослужбовців та військовополонених;
— узгодження даних, що подаються до Державної міжвідомчої Комісії у справах увічнення пам'яті жертвам війни та політичних репресій;
— різне.

III кв. 1997 р.

5. Провести засідання комісії з порядком денним:
— про підсумки роботи комісії за 1996–97 рр.;
— затвердження плану роботи комісії на 1998 рік;
— різне.

IV кв. 1997 р.

Пам'ятники ще не визнаним державою героям

... а я в степу лежу,
за річкою тужу,

чорний крук наді мною
не закряче...

З пісні

На початку 90-х років на Тернопільщині відкрито пам'ятники видатним постатям нескореної України:

- автору пісні «Червона калина» С. Чарнецькому у с. Шманьківці Чортківського району;
- Степану Бандері у с. Козівці Тернопільського району;
- командиру «Климу Савурі» — Дмитру Клячківському у м. Збараж (фото 14);
- відбудовано штаб УПА в с. Антонівці Шумського району.

У 1996 році встановлено погруддя:

- командиру «Рену» — Мартину Мізерному у с. Вербовці Підгаєцького району;
- провіднику «Дальничу» — Петру Федоріву у с. Криве Козівського району.

У 1997 році встановлено:

- хрест на місці загибелі провідника «Єфрема» — Мирослава Вовка у с. Купчинці Козівського району;
- хрест на місці загибелі провідника «Уласа» — Василя Бея у с. Чернихів Зборівського району;
- погруддя провіднику «Осипу Горновому» — Осипу Дяківу у с. Олесин Козівського району;
- погруддя провіднику «Стягу» — Ярославу Старуху у с. Слобода Золота Козівського району;
- пам'ятник-образ ОУН і УПА на Бережанському кладовищі;

Фото 14. Пам’ятник Дмитру Клячківському у м. Збаражі.

Фото15. Пам’ятник Володимиру Якубовському («Бондаренко») у Залізцях

- переховано тлінні останки представників підпільної друкарні ОУН Подільського Краю у містечку Товсте Заліщицького району;
- стелу командиру «Бондаренку» — Володимиру Якубовському у містечку Залізці Зборівського району (фото 15).

На черзі відкриття пам'ятника провіднику «Орлику» — Дмитру Мирону у с. Рай Бережанського району та іншим героям національно-визвольного руху.

Тернопілля є одним із перших регіонів не лише у Західній, а й в усій Україні, який активно проводить перепоховання останків представників воюючої України — Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії.

У Західній Тернопільщині:

- у Козівському, Бережанському, Зборівському, Підгаєцькому районах майже у кожному селі насипано могили (у тому числі символічні).

У центральній частині області:

- у Тернопільському, Теребовлянському, Збаразькому, Чортківському, Підволочиському, Монастириському, Бучацькому районах у кожному другому селі насипано могили (у тому числі символічні);

У Південній і Північній Тернопільщині:

- У Заліщицькому, Борщівському, Кременецькому, Шумському, Лановецькому районах у кожному третьому селі насипано могили (у тому числі символічні).

Відновлення пам'яті триває.

Фото 16. Пам'ятник жертвам комуністичного терору в м. Збараж.

Збараж. 27 жовтня 1996 р., недільний і урочистий день. Люди у святковому настрої із церковними процесіями чи поодинці сходяться до цвинтаря міста, бо тут споруджено пам'ятник жертвам комуністичного терору (фото 16). Прекрасний у скульптурному і архітектурному виконанні. Чудовий за самою ідеєю — нагадувати поколінням про минулі подвиги і славу. Ці скульптурні барельєфи, а також проект пам'ятника розробив відомий тернопільський скульптор п. Володимир Мельник, а здібний майстер п. Михайло Самарик відтворив ці портрети у міді.

Слід подякувати архітектору п. Роману Остапчуку, що так вдало поєднав надгробний монумент у нерозривному ансамблі з композицією нижньої частини фасадної сторони.

Чудово попрацював і майстер-художник зі Львова п. Мирослав Романів над оздобленням, прилучивши до нього свої написи.

Приводом до пошуків жертв комуністичного терору став приїзд у Збараж в березні 1990 р. з м. Бурштина Івано-Франківської області пана Степана Сулими, який звернувся в Рух і розповів, що знає місце, де похована його сестра Марійка разом із трьома повстанцями. Ще у 1948 р. вночі підповзав він до цієї могили, розгрібав святу землю руками і оплакував сльозами, а потім знову загрібав, хотів нишком поховати їх у Луб'янках, але не встиг. З часом був заарештований і засланий до Сибіру. Лише у 1990 р. з'явився знову, попросив, аби допомогли розкопати цю могилу і перепоховати за християнським звичаєм.

Через кілька днів при Русі була створена комісія по розкопках, яку очолив викладач СПТУ, член НРУ Микола Сиротинський. Після оформлення відповідних документів взялися за пошуки. З розповідей очевидців віднайшли орієнтовні місця ще кількох поховань біля Збаразького Замку і почали розкопки. З того часу пройшло більше шести років, і ми, нарешті, долаючи великі труднощі, змогли увіковічити цю світлу пам'ять у граніті, камені і бронзі.

Фото 17. Пам'ятник жертвам комуністичного терору в м. Збараж (тильний бік).

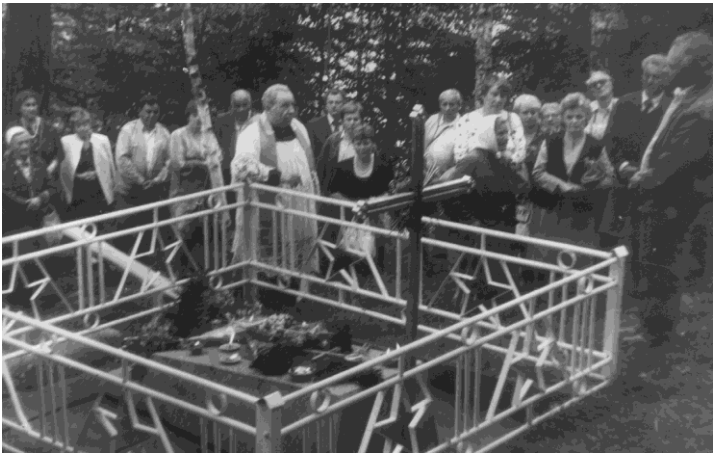

Фото 18. Гора Хрестова. Відкриття пам'ятника масових розстрілів кременецької інтелігенції у серпні 1941 р.

Має місце поховання жертв сталінських репресій і в Зборові. Насип земляний, пам'ятник у вигляді монолітної кам'яної брили, увінчаної хрестом. Центральне місце займає великий накладний тризуб.

У районах продовжується вивчення місць масових розстрілів населення не лише енкаведистами, а й фашистами, що прийшли на Тернопільщину в 1941 р.

На безіменних кладовищах встановлюються символічні пам'ятні знаки, хрести.

Слава січового стрілецтва не вмре, не загине...

Боролись, страждали і гинули
в боях з ворогами заради неї
одної — України.

Епітафія

Немало на Тернопільщині поховань Українських Січових Стрільців — інтелектуального цвіту Західної України. Армією поетів, композиторів і співців називали їх в народі. І до сьогоднішнього дня в містах і селах України співають стрілецькі пісні.

Могили Січових Стрільців воскресли сьогодні в більшості районів області з небувалою силою.

Щоб зрозуміти цю епоху, мотиви безстрашної боротьби молодих людей за волю та незалежність України, необхідно знати історичні витоки цього своєрідного руху, обставини, в яких він виник.

Через двісті років після збройного виступу Івана Мазепи Українські Січові Стрільці — перша військова формація, що стала самостій-ницьким викликом російському пануванню на Україні.

Як і коли зародилося українське стрілецтво? Його хрещеним батьком безсумнівно можна вважати коломийського адвоката Кирила Трильовського, який 5 травня 1900 р. створив перше пожежно-руханкове товариство «Січ» у селі Устя Снятинського повіту на Станіславщині. Метою товариства було відродження козацьких традицій. Відтоді й почав розгортатися новий рух, множаться січові лави Станіславщини, Стрийщини, Львівщини, Золочівщини, Бережанщини, Тернопільщини, Бучаччини. Для координації їх дій і сил 9 квітня 1908 р. К. Трильовський заснував крайовий Січовий Комітет, за участю якого 1910 р. у Тернополі проведено стрілецько-сокільський огляд. У грудні 1912 р. у Львові створено Український Січовий Союз і подано до міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини окремий статут «Товариства Січових Стрільців», але його не затвердили. Однак Трильовський не полишає справи і подає до галицького намісництва новий варі-

ант статуту — на зразок статуту польських стрілецьких товариств. На цей раз відмови не було. І 18 березня 1913 р. у Львові було організовано перше українське стрілецьке товариство — Українських Січових Стрільців на чолі з доктором Володимиром Старосольським. Згодом постало ще одне товариство — Січові Стрільці-II під проводом Романа Дашкевича. Напередодні Першої світової війни січовий рух об'єднував понад 74 тис. галицького і буковинського юнацтва. З Українським Січовим Союзом тісно співпрацювали рахунково-стрілецьке товариство «Сокіл», засноване 1899 р. і нараховувало на той час 59 тисяч членів, а також товариство «Пласт», засноване 1911 р. доктором Олександром Тисовським, Петром Франком та Іваном Чмолою.

28 червня 1914 р. у Львові відбувся зліт «Січей» і «Соколів». Того дня у Сараєві було вбито наступника австрійського трону принца Франца-Фердинанда і його дружину Софію. Це вбивство дало старт Першій світовій війні. На другий день війни із сторінок львівської газети «Діло» пролунав клич до галичан: *«Війна,* — говорилося тут, — *кличе український народ стати однодушно проти царської імперії... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України»*.

Створена у ті дні Бойова Управа звернулася до уряду Австрії з проханням сформувати легіон Українських Січових Стрільців. До створення саме українського легіону Австрія поставилася без особливого ентузіазму, але врешті-решт змушена була створити це формування, обмеживши кількість легіонерів до 2,5 тисяч. До речі, у серпні 1914 р. до легіону зголосилося понад 28 тис. добровольців.

Бойовий шлях усусів розпочався на теренах Закарпаття, далі — Львівська область, наприкінці червня 1915 р. січовики вступили на територію Тернопільщини — це було село Завалів. Важкі кровопролитні бої, що залишили після себе стрілецькі могили, точилися на території Підгаєцького, Бережанського, Козівського, Теребовлянського, Бучацького районів. Одна з найтрагічніших сторінок бойового літопису полку УСС — на пагорбах Бережанської Лисоні. Цілих два місяці — серпень і вересень 1916 р. — майже безперервно на цьому рубежі точилися запеклі бої. 133 старшини і стрільці полягли на пагорбах Лисоні. Близько тисячі потрапили в полон.

У пам'ять їх, тисяч полеглих, поет Богдан Лепкий залишив нам такі рядки:

Напис на стрілецькій могилі

Лежимо у гробах при дорозі,
Де за волю боролись і впали.
Браття! Знайте, що ми не в тривозі,
Лиш спокійно і гордо конали.
Нам не жаль ні життя молодого,
Що лягло, мов той квіт під косою,

Ані мрій, ні кохання палкого,
Що взяли ми в могилу з собою.
Браття, знайте, що ми не просили,
Ані ласки в кого, ні пощади,
Лиш боролись, поки стало нам сили.
Це говоримо вам для розради.
Нам не жаль, бо лягли ми за діло,
Гідне жертви життя і кохання,
«За Україну душу і тіло»
Ми не даром співали зарання.

Восени 1917 р. бойові дії на галицькому фронті повністю припинилися. На початку 1918 р. полк усусів перейшов Збруч і ступив на територію Великої України.

Читачеві з історії відома доля Армії поетів, композиторів і співців. Промчали роки, але не заростають стежки до могил тих, хто так хотів волі своєму народові.

Перелік могил Українських Січових Стрільців

м. Тернопіль

1. Братські могили УСС (Міське кладовище на вул. Микулинецькій).

Бережанський район

1. Цвинтар Січових Стрільців (с. Посухів, цвинтар).

Бучацький район

1. Могила Січових Стрільців (м. Бучач).
2. Цвинтар с. Нагірянка. Поховано 2 сотники і 28 Січових Стрільців. У центрі — одна могила і ще 30 хрестів.

Заліщицький район

1. Могила Січових Стрільців (с . Колодрібка, кладовище).
2. Могила хорунжого Т. Романюка (м. Заліщики, кладовище).
3. Могила невідомого Січового Стрільця (м. Заліщики, кладовище).
4. Братська могила Січових Стрільців (с. Солоне).
5. Братська могила Січових Стрільців (с. Ворвулинці).
6. Братська могила Січових Стрільців (с. Блищанка).

Зборівський район.

1. Могила Січових Стрільців. Поховано 2 Січові Стрільці, які загинули у 1918 р. біля с. Ярчівці (с.Ярчівці).

2. Братська могила Січових Стрільців. Поховано 4 воїни. Встановлено пам'ятник, який являє собою скульптурну композицію: хрест і фігуру жінки, що пригорнулась до нього (с. Лопушани).
3. Братська могила Січових Стрільців (с. Кальне).
4. Могила Січового Стрільця Степана Чорного (с. Білоголови).
5. Могила Січових Стрільців (с. Загір'я).
6. Могила Січових Стрільців (с. Жабиня).
7. Братська могила воїнів УГА (с. Вовчківці).
8. Братська могила воїнів УГА (м. Зборів, кладовище).

Козівський район

1. Могила Січових Стрільців (с. Дибще).
2. Могила Січових Стрільців (с.Ценів).
3. Могила Січових Стрільців (с. Вівся).
4. Могила Січових Стрільців (с. Городище).
5. Могила Січових Стрільців (с. В. Ходачків).

Фото 19. Стрілецька могила на Лисоні.

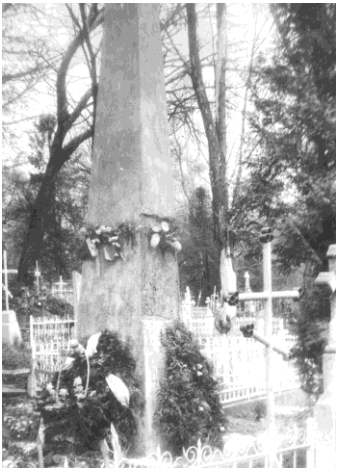

Фото 20. Пам'ятник Січовим Стрільцям на Монастирському цвинтарі (м. Кременець).

Підволочиський район

1. Могила Січового Стрільця М. Геруса (с. Скорики, кладовище).

Теребовлянський район

1. Могила Січових Стрільців (с. Семиківці).

Тернопільській район

1. Могила Січового Стрільця О. Боцяна (с. Чистилів).

Кременецький район

1. Могила Українських Січових Стрільців, розстріляних більшовиками у 1918 р. (м. Кременець, Монастирське кладовище).

Виявлення поховань Українських Січових Стрільців, їх впорядкування і благоустрій триває.

Фото 21. Цвинтар Січових Стрільців. С. Посухів Бережанського району.

Фото 22. Поховання Січових Стрільців у Збаражі.

Поховання австрійських солдатів

На території області є австрійські поховання періоду Першої світової війни.

Зокрема, є 100 могил в с. Киданів Бучацького району (територія огороджена, встановлено хрест), у смт. Гусятин є 75 поховань осіб австрійської національності, у с. Гадинківці Гусятинського району на кладовищі поховано 35 осіб. У селах Ярославичі, Тростянець, Гукалівка Зборівського району є поховання осіб австрійської національності (кількість невідома).

У с. Сапанів Кременецького району є спільна могила осіб російської та австрійської національностей 1916 року, кількість похованих невідома. На могилі зберігся постамент від хреста. У селі Хотівка цього ж району теж є поховання осіб австрійської національності (1916 р.), кількість невідома.

Виявлено 17 могил на міському кладовищі в Бережанах (1914–15 рр.) та цвинтар під горою Лисоня (1916 р.). У могилах поховано близько 500 чоловік. У 1995 р. могили були впорядковані місцевими жителями (див. фото 23).

Фото 23. Австрійський цвинтар під Лисонею.

Про що співає на історичних вітрах сива ковила козацьких могил?

...Стрепенувся байрак,
Провалився козак,
І могила застогнала.

Т.Шевченко

На зламі другої половини нашого тисячоліття знайшла початок Козацька епоха України, засновником якої став виходець з Вишнівця (на Збаражчині) Байда Вишневецький (Дмитро Іванович Вишневецький). (Сьогодні на території колишнього родового маєтку на його честь встановлено пам'ятний знак).

Це древнє сивочоле поселення над тихоплинною Горинню пережило чимало історичних подій, різних епох, суспільно-політичних формацій.

Перша письмова згадка про Вишнівець датується 1395 роком, коли великий князь литовський Вітовт, позбавивши Дмитрия Корибута Сіверського князівства, дав йому кілька поселень на Волині, у тому числі і Вишнівець.

На чудовій вишнівецькій землі у 1846 році побував Тарас Григорович Шевченко. Великий Кобзар цікавився замком, старовинною бібліотекою, зробив кілька замальовок.

Двома роками пізніше у Вишнівці побував відомий французький письменник Оноре де Бальзак.

Без перебільшення можна сказати, що мальовнича краса, історична велич, працьовиті, талановиті люди Вишнівця мали благотворний вплив на багатьох визначних діячів зі світовим іменем.

Проте нужденне життя селян і ремісників різко контрастувало з казковою розкішшю феодалів, їх гнобителів.

Під час складної і мінливої багатовікової історії жителі Вишнівця героїчно боролися з татарськими ордами, відстоювали своє національне право і національну ідею в боротьбі з польською шляхтою.

Ця земля пережила чимало кривд, страждань неволі, перебуваючи під гнітом польських магнатів та поміщиків, фашистських загарбників, тоталітарної системи.

На цій землі рясно пролилася кров кращих синів і дочок за честь і незалежність української держави, за її національне визволення.

На нелегкому шляху боротьби за незалежність було чимало визначних подій та видатних історичних постатей, які стали визначальними для долі українського народу.

За минулих чотири століття територія Тернопільщини стала ареною багатьох подій. Достатньо згадати Зборівську битву (1649 р.) з польськими поневолювачами, після якої був підписаний договір, що вперше засвідчував серйозну силу і державну незалежність України.

Безперечно, що в ці часи воля коштувала багато крові, багато життів. Народ чітко оберігав пам'ять тих, хто боровся на смерть за волю.

При під'їзді до міста Зборова з боку Львова, ще здалеку можна зауважити могилу, яку вершить не менш величний Хрест (фото 24). Біля підніжжя цієї величної споруди є пам’ятний камінь, на якому викарбовано на честь чого вона збудована. Взагалі, цей історичний об’єкт носить назву «Козацька могила». Тут поховані учасники Зборівської битви 1649 р. часів національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1640–54рр.). У 1649 році могила була зруйнована польською владою, а остаточно довершили руйнацію більшовицькі окупанти. Зусиллями громадських орга-

Фото 24. Символічна козацька могила в м. Зборів.

нізацій Зборівщини в 1990 р. відновлену могилу освячено. Її вершину вінчає Хрест Пам'яті (скульптор Григорій Смерека, м. Зборів). Могила піднялась на висоту 12 м.

Віки пройшли, поконали безславно варвари-вандали, і могила воскресла ще з більшою величчю, ще з вищим символізмом.

Фото 26. Фрагмент експозиції музею козацької слави у м. Зборів.

Не знаємо, де ще лежать тіла славетних героїв, та знаємо село Тустоголови, де полягло сто козацьких голів. Маємо багато інших пам'ятних місць, які дбайливо оберігають руки тернополян, бо там можуть бути козацькі поховання.

У Кременці біля підніжжя гори Черчі П'ятницької є цвинтар, пам'ятка історії XVII ст., де за переказами поховані козаки, які загинули під час штурму фортеці у 1648 р. На цвинтарі збереглося кілька десятків хрестів та плит. Близько десяти з них нагадують своєю формою кобзу.

Як відомо з переказів, а також із першоджерел, більше двох тисяч козаків та ополченців загинули під час облоги і штурму фортеці. Це цілком вірогідно, якщо зважити на її розташування та укріплення. За 12 років до цієї події в 1636 році церкву Параскеви П'ятниці, що простояла там із 1563 р., а до неї на цьому місті стояла Воскресенська церква, було перенесено на рівнину.

У кінці XIX ст. цей цвинтар згадується як закритий, який проіснував з XIV (а можливо і з XV ст.) по XIX ст. У 1648 р. церква вже була перенесена.

На горбі лишився лише парафіяльний П'ятницький цвинтар. Цілком вірогідно, що козаки в 1648 році ховали своїх товаришів на старому цвинтарі, недалеко від місця бою. Більша частина загиблих козаків, можливо, були поховані на місці, де зараз педагогічний коледж ім. Т. Шевченка.

Там при будівництві ліцею, за переказами, знаходили залишки великого поховання.

Фото 27. Козацький цвинтар. Панахида, 1991 р.

Козацькі поховання на П'ятницькому цвинтарі були численними, але кількість їх, навіть приблизно, встановити неможливо.

На цвинтарі час від часу знаходили козацькі люльки.

Плити, як і хрести, обтесані нашвидкуруч, а безсистемність їх розташування свідчать про пізніші поховання. Хоча прості хрести і бандури мають відношення до козацьких поховань, можливо, при пізніших похованнях використовувались старі хрести.

Вірогідно, що пізніше XVIII–XIX ст. були окремі поховання померлих від мору. Про це свідчить напис на одній із плит, що в дальньому кінці цвинтаря. Напис дуже посічений, можливо деякі букви зазнали видозмін, але з певним ступенем умовності вдалось прочитати: *«Рай пресвятий загиблому в повітря і благовеніє»*, далі йде ім'я, — дата втрачена. Це поховання суттєво відрізняється від козацького. У центрі цвинтаря є парафіяльні поховання кінця XVIII – початку XIX ст.

Можливо, це і морові поховання, що і було причиною закриття цвинтаря.

П'ятницький цвинтар у Кременці проіснував майже 500 років. На ньому збереглися камінні хрести XVII–XVIII ст.

На ньому поховані кременчани, а також козаки.

Кременчани дбайливо доглядають П'ятницький цвинтар як священу реліквію історичної та героїчної минувшини, з покоління в покоління переказують легенди. В одній із них, записаній на Кременеччині, розповідається про штурм фортеці та про те, як виник цей цвинтар.

Полеглих у бою побратимів вирішив поховати Кривоніс на великій галявині, розташованій біля підніжжя гори.

«На ранок козаки, міщани і селяни копали на горбі могили довгими рядами, — оповідається в легенді, *— люто вгризаючись у кам'янисту землю. І пташки не співали, і цвіркуни заклякли тоді. Злипалися від поту козацькі оселедці і робітні чуприни.*

Ще не скінчили ям копати, а на горб вже рушили довгою линвою босоголові козаки, несучи у відкритих домовинах загиблих. І вітер бавився їх волоссям та пишними китайками, а сонце чепурилося до дорогої зброї, заглядало у закриті очі, обціловувало вмиті білі лиця.

Схилилися в жалобі корогви над вбитими, як почалася панахида. Скінчилася відправа. Вже сонце сховалося на ніч.

— Не годиться, — сказав Максим Кривоніс, — ховати героїв у пітьму. Вони билися і загинули за сонце, за світло. Поховаємо вдосвіта. А зараз пом'янемо чарою їх та й спочиньмо... Заснуло живе козацтво обіч загиблого. Стомлено спали живі — назавтра в дорогу. Спокійно спали мертві — відходили своє навік. І лиш до Максима — полковника — сон не йде. Тяжко, як згадає скільки козацтва полягло під замком. А ще тяжче від тої думки, що незнаними зітліють і ніхто не згадає про їх звитягу. Часу нема. Ще багато ляхів гуляє в рідному краю. Сам би витесав хрести побратимам, та такі, щоб на віки вічні...

Полковник забувся в короткому сні... Враз над досвітками закричали вартові, вдарили на сполох. Схоплювалися козаки, і гуртувалися до бою коло Максима.

А де ж мертві? — Нема. Як і не було ніколи. І тільки на місці домовин вишикувались кам'яні хрести, прикрившись стелами-щитами. Козаки і не дивувалися довго. Сурма кликала в похід...

Та вірив Максим, що спокій на землі Кременецькій буде. Бо ж стоять на вічній сторожі на П'ятницькім горбі кам'яні козацькі вартові».

Кременчани глибоко шанують тих, хто боронив свою землю від чужинців.

Щорічно тут відбуваються панахиди. На самій вершині П'ятницького пагорба височить пам'ятник, висота якого близько 8 м, а на фоні кам'яного хреста схилив свою голову козак-бандурист, віддаючи шану захисникам-героям вільної землі української.

Анатолій Маціпура, директор Збаразького державного історико-архітектурного заповідника, пише:

«Збараж — місто козацької слави і звитяги. Перша письмова згадка про нього датується 1211 роком, але Збараж набагато старший. Дерев'яне городище датується VIII–IX ст.

У 1383 р. на місці дерев'яного укріплення споруджено новий оборонний замок з каменю, на стрімких схилах гір Медобори. Не раз ординці нападали на фортецю. У 1458 році вони зруйнували її остаточно. Фактично старозбаразька фортеця більше не відбудовувалась. Недалеко від залишків старозбаразької фортеці, на вершині гори Чернечної або, як кажуть у народі, Василіанської, 1600 року збудовано церкву Спаса оборонного типу.

Збараж як місто-замок почав відроджуватись на початку XVII ст. за три-чотири кілометри на схід від старої фортеці. Будівництво нової фортеці та палацу пов'язане з іменами українських князів Юрія та Христофора Збаразьких. Споруджували замок видатні фортифікатори, італійці Вінченціо Скамоцці і Андреа дель Аква та голландець Генріх ван Пеене.

Після смерті 1627 р. Христофора Збаразького замок переходить до брата Юрія, який 1631 року закінчує будівництво. Згодом замком володіли князі Вишневецькі та Потоцькі.

Історія замку та міста тісно переплетена з ходом визвольної війни українського народу 1648–67 рр. та з постаттю славного гетьмана України Богдана Хмельницького.

1648 р. селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса у поході з Богданом Хмельницьким на Львів підступили до Збаража. Замучені тяжкими поборами польської шляхти, збаразькі міщани допомогли захопити Збараж майже без бою. Ярема Вишневецький, який був відсутній при першому взятті замку,

повернувшись до Збаража з Польщі, почав по-новому укріпляти оборонні споруди, завіз зброю, найняв охорону.

У липні 1649 р. до Збаража знову підходять війська Богдана Хмельницького. Облога тривала від 28 червня до 28 серпня. В історію вона ввійшла під назвою «Збаразькі війни». Тут відбулося близько сімнадцяти кінних битв, двадцяти семи штурмів та вісімдесяти вилазок.

Під Збаражем, у ході семитижневої облоги тяжко було поранено козацьких полковників Івана Богуна та Данила Нечая. Загинули полковник Буляй та улюбленець козацького війська Нестор Морозенко. Ще дотепер у народі залишилася пісня «Ой Морозе, Морозенку...»

Богдан Хмельницький 1651 р., їдучи під Берестечко, стояв табором під с. Колодно, що за десять кілометрів від Збаража.

У ході Північної війни Збараж відвідав гетьман Іван Мазепа, який дав високу оцінку фортифікаційним спорудам. Не обминули історію міста й події, пов'язані з гайдамацькими загонами Верлана, які 1734 р. взяли замок за допомогою місцевого населення без облоги і людських жертв. З плином часу Збаразька фортеця втратила своє історичне значення. Наприкінці XVIII ст. оборонні споруди та сам замок використовуються в господарських потребах. Збараж в усі часи вабив до себе митців, літераторів, вчених. У різні часи його відвідали В. Стефаник, І. Франко, О. Маковей, Д. Дорошенко та інші. Лише у шістдесятих роках нашого століття було розпочато відбудову та реставрацію комплексу споруд Збаразького замку. Тут створено Збаразький державний історико-архітектурний заповідник.

У с. Жабиня (урочище «Могила») Зборівського району є братська могила воїнів, полеглих у 1675 р. в битві з татаро-турецькою ордою.

Кам’яний пам’ятник поставлений 1925 р. з написами латинською і польською мовами з нагоди 250-річчя битви.

Є на нашій території і татарські поховання, і турецькі могили. Зокрема, існує Турецька могила у с. Лучка Тернопільського району. Розташована вона коло дитячого садка. Пам’ятник являє собою прямокутний обеліск на циліндричному постаменті. Пам’ятник поставлений у XVII ст. на могилі загиблих турків. Тут похований знатний турецький паша.

Дослідження славної сторінки нашої історії триває.

Окремі поховання відомих у регіоні людей

Як було сказано у вступній частині дослідження, наш край багатий відомими вченими, письменниками, композиторами, представниками духовенства. Окремі з них жили за межами України, там і закінчили своє життя, там і поховані. Та багато з них знайшли вічний спокій у нашому краї на рідній землі.

Цікавим у цьому плані є Микулинецький цвинтар у м. Тернополі. На ньому поховані діячі культури, мистецтва, політики, історики тощо. Далеко не всі поховання вивчені і систематизовані. Вони потребують окремого висвітлення, що буде зроблено у наступній праці, спеціально присвяченій дослідженню Микулинецького цвинтаря у Тернополі.

Перелік
окремих поховань представників культури та мистецтва

1. Могила Йосифа Скоморовського, Тернопільський район, с. Березовиця, цвинтар.

Йосиф Захарович Скоморовський народився в 1815 р. в с. Долиняни Бережанського району. Активно співпрацював з «Руською трійцею», уклав великий п'ятитомний українсько-польський словник. Похований в с. Березовиця, на цвинтарі у гробівці. Пам’ятник — скульптура жінки на повний зріст, що стоїть на змії.

2. Могила о. Петра (Олеся) Герети, Тернопільський район, с. Велика Березовиця, цвинтар.

Народився о. Петро 28.06.1902 р. в Козові. Мав парафію в с. Скоморохи, викладав релігію в місцевій школі. Друкував свої поезії. Помер 1.05.1974 р. Могила земляна, по краях зроблена бетонна опалубка. Пам’ятник являє собою плиту, на якій зроблено напис. Над плитою арочна споруда, що символізує вікно із хрестом посередині.

3. Могила батьків С. Крушельницької, Тернопільський район, с. Біла, сільське кладовище. Пам’ятник являє собою постать жінки з лірою і трагічною маскою в руці. Пам’ятник привезений у 1903 р. з Італії С. Крушельницькою і встановлений на могилі батька у 1904 р. Пізніше тут поховали і маму співачки.

4. Могила Сціборського Міхала (1767–1847 рр.), м. Кременець, вул. Л. Українки, Миколаївське кладовище.

Сціборський М. був директором Волинської гімназії перетвореної в 1819 р. у Кременецький ліцей, викладач фізики і вищої математики. Це високоосвічена людина свого часу, прогресивний діяч. Пам’ятник являє собою хрест з розп'яттям, встановлений на фігурному постаменті.

5. Могила українського вченого В. Бессера, м. Кременець, Монастирське кладовище.

Бессер Віллібальд Готлібович (18.07.1784 – 23.10.1842) — визначний ботанік. Народився в м. Інсбруку (Австрія). Бессер зібрав великий гербарій, який зберігається в інституті ботаніки АН УРСР. На могилі пам’ятник у формі саркофага. Козацьке кладовище.

6. Могила Вілівчука Ю. А., Кременецький район, с. Кокорів, кладовище.

Вілівчук Юхим Андрійович — літературний псевдонім Вавровий (14.04.1890 – 3.12.1970). Пам'ятник на могилі являє собою багатоступінчатий обеліск, який завершується хрестом.

7. Могила українського художника І.Ф. Хворостецького, Кременецький район, смт. Почаїв, кладовище.

Іван Федорович Хворостецький (1888–1958рр.) — уродженець с. Юридики, видатний український художник, член спілки художників України, доцент. Художник у 1928 р. одержав премію на міжнародній виставці в Венеції. На могилі встановлений пам'ятник у вигляді стели із символічними атрибутами: палітрою художника та дубовим листям.

8. Могила Л. А. Зубрицької, м.Тернопіль, міське кладовище на вул. Микулинецькій.

Людмила Антонівна Зубрицька (1898–1920) — артистка «Тернопільських театральних вечорів».

9. Могила В. І. Калина, м. Тернопіль, міське кладовище на вул. Микулинецькій.

Володимир Іванович Калин (1896–1923) — український артист, у 1915–1917рр. грав в «Тернопільських театральних вечорах». На могилі пірамідальний обеліск висотою 2 м 60 см і надгробна прямокутна плита (2 м 16 см х 1 м 4 см). Матеріал — камінь-пісковик.

10. Могила Теодозії Іванівни Бенцалевої — талановитої української артистки «Тернопільських театральних вечорів», яка померла 16.05.1919 р. Похована на міському кладовищі на вул. Микулинецькій у м. Тернопіль. На могилі кам'яна прямокутна плита розміром 70 см х 20 см.

11. Художній надгробок на могилі Анни та Емілії Губер, що розташована на міському кладовищі по вул. Микулинецькій у м. Тернопіль. Пам'ятник являє собою постать ангела висотою 0,8 м на прямокутному постаменті висотою 0,65 м.

12. Могила Попович-Боярської Клементини Карлівни (1863–1946) — української письменниці, громадського діяча; розташована в с. Бабинці Борщівського району на кладовищі. Надмогильний пам'ятник представлений прямокутною плитою, на якій розташовано малу плиту з зображенням розгорнутої книжки.

13. Могила українського актора Яновича (Курбас Степан Пилипович). Підволочиський район, с. Старий Скалат, біля церкви.

14. Могила отця Степана Качали, Підволочиський район, с. Шельпаки, кладовище.

15. Могила поета Павла Андрійовича Думки. Народився в 1854 р. у с. Купчинцях Козівського району. Друг і однодумець І. Франка. Помер у 1918 р. Похований у с. Купчинці на кладовищі.

17. Могила Марка Каганця, який загинув 6 лютого 1908 р. від рук австрійських жандармів у день виборів до сейму. Пам'ятник — хрест на пірамідальному постаменті, смт. Коропець Монастириського району, кладовище.

18. Могила Іванни Блажкевич, письменниці, громадської діячки. Народилася, провела свої молоді та останні роки життя у рідному селі Денисові Козівського району. Померла 2 березня 1977 р., похована на сільському цвинтарі, поряд зі своїм чоловіком. Пам'ятник на могилі встановлено її рідними — кам'яна (граніт червоний) брила, посеред якої встановлено мармурову плиту з написом *«Письменниця Іванна Блажкевич 8.X.1886 – 2.III.1977. Іван Блажкевич 3.II.1881 – 23.VI.1945»*

19. Могила українського письменника Осипа Маковея (літературний псевдонім О. Степановича). Народився 23.08.1867 р. в м. Яворів Львівської області. Викладав в учительських семінаріях Чернівців, Львова, Заліщиків. Помер 21.08.1925 р. Похований на міському цвинтарі у м. Заліщики. Пам'ятник на могилі у вигляді саркофагу (2 м 80 см). Робота самодіяльних авторів.

20. Могила українського письменника отця Тимофія Бордуляка. Народився 2.11.1863 р., помер 16.10.1936 р. Похований на кладовищі у с. Великий Ходачків Козівського району.

21. Могила артиста українських театрів Василя Михайловича Юрчака (1876–1914). Похований на міському кладовищі у м. Теребовлі. На могилі є надгробна плита у вигляді саркофагу (0,79 м х 1,5 м), на ній напис: *«п. Василь Юрчак. Артист українських театрів. Прожив літ 38, уп. 1914. Китицю тихих споминів зложіть на могилі його».*

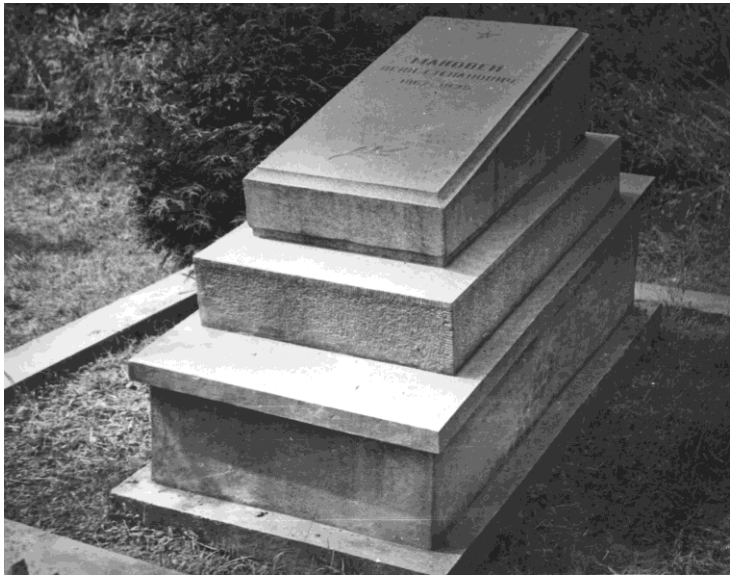

Фото 28. Могила О. Маковея, м. Заліщики.

Фото 29. Могила В. Юрчака, м. Теребовля.

Фото 30. Могила
К. К. Попович-Боярської

Фото 31. Могила
М. Сціборського.

Фото 32. Могила
І. Ф. Хворостецького.

Фото 33. Могила батьків
С. Крушельницької

Фото 34. Могила Ю. Вілівчука.

Фото 35. Могила І. Блажкевич.

Фото 36. Могила громадського діяча Г. І. Кузняка. 1921 р. с. Добровляни Заліщицького району.

Регіональні особливості організаційної роботи по відновленню та збереженню місць поховань, пам'яток історії та культури

Власне від рівня організації справи залежить її успішність.

Як про людину, так і про населений пункт, місце поховання перше враження практично завжди складається з їх зовнішнього вигляду.

На жаль, в останні роки в окремих селах і містах цю просту істину почали забувати, посилаючись на економічні негаразди, фінансову скруту тощо.

Однак, як показала практика, однією з причин такого ставлення до питання благоустрою кладовищ, некрополів була недостатня організація цієї роботи.

Буквально з початку перебудовчого періоду в цю роботу включились громадські формування, політики.

Починаючи з 1994 року, на обласному і місцевому рівнях ухвалено ряд документів, відповідно до яких в області започатковано щорічне проведення екологічних заходів, відомих спочатку під назвою «екологічного кварталу», а з 1995 року «екологічного двомісячника».

На виконання даних розпоряджень були затверджені для населених пунктів конкретні заходи, встановлені чіткі терміни їх виконання, створені оргкомітети для координації роботи, підбиття підсумків.

Закріплені за конкретними ділянками члени оргкомітетів систематично бували на місцях, знайомились з проблемами, надавали допомогу в організації роботи. Посилена допомога у проведенні згаданих заходів була надана священиками релігійних громад, котрі в своїх промовах навертали віруючих до бережливого ставлення до місць поховань.

Аналіз матеріалів засвідчив, що проведення цієї роботи дало певні позитивні результати. Так, за весняні періоди 1994–95 рр. в області впорядковано могили 1000 загальних кладовищ, більше 10 000 поховань людей різних національностей, збудовано і капітально відремонтовано у межах населених пунктів понад 160 000 п. м доріг, споруджено більш як 700 нових криниць, впорядковано близько 600 джерел. За цей же період у засобах масової інформації прозвучало більше 300 виступів на цю злободенну тематику.

За підсумками цих заходів, найкращі результати показали Радомильська сільська Рада народних депутатів (Кременецький район), Дністровсь-

ка (Борщівський район), Гадинковецька (Гусятинський район). Ці та ряд інших населених пунктів відзначені грошовими преміями, грамотами.

У 1995 р. організована акція «Бур'ян», метою якої було масове винищення бур'янів на кладовищах, у населених пунктах, очищення їх від стихійних сміттєзвалищ, забезпечення належного санітарного стану. І якщо під час проведення «екологічного двомісячника» при виявленні недоліків у роботі, в основному, зверталась увага на їх усунення, то в ході акції «Бур'ян» винні особи притягались до відповідальності.

Інспекторською службою держуправління екобезпеки лише протягом чотирьох тижнів операції «Бур'ян» за результатами перевірок до адміністративної відповідальності за забур'яненість і забруднення земель притягнуто 237 осіб, в тому числі 170 посадових.

І хоча не всюди ці заходи пройшли на належному рівні, все ж їх проведення дозволило покращити стан поховань в населених пунктах.

В області розроблено і розповсюджено «Правила благоустрою та санітарного стану населених пунктів», в яких передбачено розділи: «Правила утримання та користування кладовищами» (див. додаток 4).

Як відомо, в силу історичних обставин на теренах області в свій час компактно проживали поляки, євреї, німці та представники інших національностей.

У даний час майже в кожному райцентрі є їхні поховання. Як показало вивчення стану старих кладовищ, вони в багатьох випадках у незадовільному стані.

У даний час районними держадміністраціями вживаються цілеспрямовані заходи для налагодження роботи по впорядкуванню старих кладовищ і місць масових поховань.

Для покращення цієї роботи облдержадміністрація рекомендувала на місцях:

1. Організувати силами національно-культурних товариств впорядкування всіх кладовищ і місць масових поховань.

2. Передбачити погодження всіх масових заходів, що проводяться національно-культурними товариствами на кладовищах та місцях масових поховань з відділом в справах національностей облдержадміністрації.

3. Сприяти національно-культурним товариствам через комунальні служби у виділенні техніки, матеріалів і т.п. для проведення впорядкувальних робіт на кладовищах.

4. Здійснити інвентаризацію, відведення землі та взяти на баланс комбінатів комунальних підприємств не обліковані місця масових поховань та старі кладовища.

Як відомо, перші ноти доброго, творчого настрою закладаються не на робочому місці, а буквально з порога вашого дому, із вміло впорядкованої вулиці, із зовнішнього

оформлення проспектів, благоустрою скверів і парків, зелених насаджень, пам'ятників та інших архітектурних витворів. У недавньому минулому біля підприємств, установ і організацій як елемент благоустрою ми бачили на п'єдесталі то трактор «Універсал», то автомобіль «Полуторка». У повоєнний період почастішали випадки встановлення на постаменти вже більш сучасних машин і зброї — гармат, танків, літаків. Споруди, що засвідчують пам'ять минулому, будуються з давніх давен. Сьогодні будівництво такого порядку вважається одним із пунктів плану роботи місцевих (муніципальних) органів влади. У сьогоднішніх умовах визріває необхідність вивчення можливостей творення на базі старих окремо розміщених і вдосконалених схем кладовищ під парки. Такі спроби криють великі мистецькі резерви. Людській цікавості немає меж, як і самим потребам людини до творення.

Наприклад, військове кладовище в м. Збараж розміщене в міському парку, тут є місце для проведення ігор і затишні куточки для відпочиваючих людей похилого віку.

У селі ця робота чекає ділового, розумного втручання з метою повернення до світла цих «забутих» місць. Що безумовно матиме вплив на рівень культури села.

При плануванні нових житлових масивів в обласному центрі вже стало традицією встановлювати на видних місцях різного роду мистецькі споруди. Особливо це наочно на новобудовах. Наприклад, у Тернополі успішно вживаються архітектурні елементи двох епох. Східний масив лежить під крилом реактивного літака, тут же передбачаються будівництво пам’ятників відомим представникам національно-визвольного руху. На цих місцях встановлені пам’ятні знаки. На вулиці Микулинецькій у свій час було збудовано ансамбль, присвячений воїнам, загиблим у період Другої світової війни, такий самий ансамбль є і в «Старому парку».

У будівництві таких об'єктів беруть участь (матеріальну, фізичну) підприємства, установи, організації. Слід зауважити, що на сьогодні по тих питаннях не розроблено ні особливих рекомендацій, ні заохочувальних заходів. Функція ритуальної служби не враховує зростаючих на сьогодні як скульптурних, так і архітектурних вимог мистецького оформлення вказаних об’єктів.

Дуже багато зовнішніх оформлень іде в індивідуальному порядку, що породжує хаотичність і в окремих випадках псує загальний зовнішній вигляд закладів. На цілі благоустрою кладовищ приватний сектор використовує багато металу, цементу та інших матеріалів. Виготовлення пам'ятників, загорож часто виконується без естетичного вигляду. У цей же час райкомунгоспи не в однаковій мірі мають можливості надавати такого роду якісні послуги.

Враховуючи подальше перетворення території кладовищ в міські сади та парки, зелені насадження на новостворених кладовищах повинні бути виконані відповідно до вимог садово-паркового господарства.

Різновидність зелених насаджень для території кладовищ підбирається згідно з кліматичними умовами району та ґрунтовими умовами конкретної ділянки.

При озелененні кладовищ слід мати на увазі, що густі та тінисті насадження можуть погіршити умови аерації та інсоляції ділянок поховань, сприяти накопиченню вологи в ґрунті та затримувати процес їх знешкодження і мінералізації. Тому необхідно уникати ущільнених посадок кущів і особливо дерев з великою та густою кроною.

Досвід показує: високий рівень ґрунтових вод можна знизити завдяки насадженню вологолюбних порід дерев (вільха, осика тощо).

Озеленення кладовищ варто здійснювати у дві черги. До першої належить влаштування зеленої зони навколо території кладовищ, посадка дерев, кущів і живоплотів вздовж алей, доріг, майданчиків, а також створення зелених груп всередині секторів поховання, у місцях, які не пов'язані з наступним глибоким порушенням ґрунту. Друга черга — озеленення (здебільшого на ділянках могил) здійснюється одночасно з похованнями або після них, без глибокого порушення ґрунтового покриву.

При озелененні кладовищ, залежно від їх розмірів і типу, застосовуються:

а) суцільні зелені смуги завширшки 10–20 м по всьому периметру ділянки кладовища. Для цих смуг рекомендується посадка хвойних (ялина, сосна, смерека) із вкрапленням листяних (береза, дуб тощо) порід дерев.

Для кладовищ ландшафтного та змішаного типу зелені масиви (смуги) можуть вирішуватися як сектори поховань з 50 % використанням їх площі для могил.

Сільські кладовища по периметру ділянки обсаджуються деревами у 2–3 ряди. Рекомендується для цього тополя, липа, в'яз та інші породи, а в засушливих місцях — гледичія та ряд інших;

б) посадка дерев та кущів уздовж алей, доріг та інших елементів території кладовища з використанням таких порід: липа дрібнолистяна, каштан кінський, тополя пірамідальна, клен гостролистий, явір тощо.

Для кращої орієнтації відвідувачів і для уникнення одноманітності в озелененні слід при обсаджуванні секторів висаджувати різні породи дерев;

в) групові посадки дерев і кущів на окремих майданчиках і в секторах, які підкреслюють композиційний центр, групу почесних поховань тощо, рекомендується робити з берези, липи, тополі пірамідальної, ялинки сріблястої і т. ін.;

г) зелені живоплоти секторів заввишки 0,9–1,6 м, а ті, що огороджують окремі могили, заввишки не більше ніж 0,7 м.

Для живоплоту треба застосовувати одно- чи дворядну посадку.

Органами виконавчої влади підготовлено перелік пам'ятних дат, ювілеїв на період до 2005 р. в Тернопільській області (додаток 5) з тим, щоб цілеспрямовано впливати на активізацію не лише на реставраційні процеси, а й процеси духовного відродження взагалі.

Додаток 4

Правила утримання кладовищ та користування ними[1]

1. Загальні положення

1.1. Кладовища, розміщені на території міст і селищ містечок, перебувають у підпорядкуванні відповідних виконкомів Рад народних депутатів або уповноважених ними органів житлово-комунального господарства.

Кладовища, розташовані в сільській місцевості, входять до підпорядкування виконкомів сільських Рад народних депутатів.

1.2. Місце розміщення кладовища визначається на основі діючих нормативних актів.

1.3. Рішенням виконкому Ради народних депутатів на кладовищах можуть виділятись окремі сектори для почесних і військових поховань.

Головна алея кладовища озеленюється.

В обов'язковому порядку кладовища обгороджуються, забезпечуються контейнерами для сміття, квітів, вінків тощо.

1.4. Кладовища відкриті для відвідування і проведення поховань щоденно в години, встановлені органами житлово-комунального господарства і погоджені з виконкомами Рад народних депутатів або уповноваженими ними органами. У державні святкові дні поховання не проводяться.

2. Порядок поховання і утримання кладовищ

2.1. Поховання проводиться тільки при наявності свідоцтва про смерть і не раніше ніж через 24 години після настання смерті.

2.2. У більш ранні терміни поховання може бути проведено після патолого-анатомічного розтину трупа.

2.2. Поховання померлих проводиться на діючих кладовищах. Ділянки землі під поховання виділяються безплатно в суворій послідовності з визначеним плануванням сектора. Віросповідання не може бути підставою для відмови у виділенні ділянки землі під поховання.

2.3. Ділянки землі під поховання відводяться в таких розмірах:
почесне — 2,2 х 2,0 м; подвійне — 2,2 х 2,2 м; одинарне — 2,2 х 1,5 м.

---

[1] Андрушків Б. М. Екологічне благополуччя та благоустрій населених пунктів — запорука здоров'я людини. — Тернопіль: «Лілея». — 1996.

Ділянки для подвійного поховання виділяються за заявою у випадку, коли хтось із близьких рідних (подружжя, батько, мати, син, дочка) залишився живий і старший 60 років.

На військових кладовищах відводяться ділянки землі тільки для одинарного поховання військовослужбовців.

Могила готується :

- по довжині — залежно від довжини домовини;
- по ширині — 1 м;
- по глибині — не менше 1,5 м від поверхні до кришки домовини.

Відстань між могилами — не менше 1 м.

2.4. На могилі встановлюється тимчасовий пам'ятний знак, на якому вказується прізвище, ім'я та по батькові померлого, дата народження та смерті.

2.5. Кожне поховання реєструється адміністрацією кладовища (служби) у спеціальній книзі реєстрації поховань. Вона зберігається на підприємстві (у виконкомі) без обмеження терміну і є основним додатковим документом про проведені на кладовищі поховання.

Адміністрація кладовища видає рідним, що проводили похорони, посвідчення (довідку) встановленого зразка на право володіння могилою.

2.6. У межах виділених розмірів ділянки поховання допускається встановлення різних надмогильних споруд (пам'ятників, бордюрів, квітників, меморіальних дощок, лавок). На старих кладовищах допускається встановлення огорожі заввишки до 0,5 м. Встановлення пам'ятників та інших надмогильних споруд допускається не раніше ніж через рік після поховання і реєструється конторою кладовища в спеціальній книзі.

2.7. Надмогильні споруди, встановлені з порушенням стандарту і без дозволу органів житлово-комунального господарства, після письмового попередження власника у двомісячний термін підлягають демонтуванню за рахунок порушника.

2.8. Влаштування загорож, бордюрів, живоплоту, посадка дерев у межах відведеної ділянки поховання проводиться тільки з письмового дозволу адміністрації кладовища.

2.9. Надмогильні споруди, встановлені громадянами, є їх особистою власністю. Знесення надмогильних споруд допускається тільки при повній чи частковій ліквідації кладовища.

2.10. Перепоховання останків померлих допускається у надзвичайних випадках за рішенням виконкому відповідної Ради народних депутатів на основі діючого законодавства і не раніше одного року з моменту поховання в піщаних грунтах і трьох років — в сирих грунтах, перепоховання останків з одного кладовища на інше в одному населеному пункті не допускається.

2.11. Адміністрація кладовища має право зняти надмогильні споруди, виготовлені і встановлені з порушенням стандартів, без дозволу і реєстрації в органах житлово-комунального господарства, а також лавки, ящики, столи, дерева, кущі і квіти встановлені (посаджені) між могилами.

2.12. Громадяни, які мають право на володіння могилою, зобов'язані робити ремонт надмогильних споруд, проводити підсипання і лагодити провали, робити озеленення насипу, підтримувати чистоту на закріпленій ділянці.

3. На території кладовища забороняється:

3.1. Проїзд на автомобілях, мотоциклах, велосипедах, ковзання на санках, ковзанах і лижах.

3.2. Нищити пам'ятники і надмогильні споруди.

3.3. Обрізати, садити (пересаджувати) дерева і кущі без погодження з адміністрацією кладовища.

3.4. Ходити, сидіти і лежати на газонах, ламати дерева, кущі, рвати квіти, ловити птахів, пасти худобу і вигулювати собак.

3.5. Розводити вогонь, добувати пісок і глину, нарізати дерен, довгочасно зберігати будівельні матеріали, засмічувати територію кладовища і прилеглі території.

3.6. Порушувати тишу, влаштовувати ігри, танці, співати, грати на музичних інструментах (крім оркестрів і хорів, які забезпечують проведення обряду похорон), розпивати спиртні напої і перебувати в нетверезому стані.

3.7. Перебувати на території після закриття кладовища, жебракувати і торгувати предметами ритуального призначення.

4. Введення в експлуатацію, закриття і ліквідація кладовища

Введення в експлуатацію, закриття і ліквідація кладовища проводиться в порядку, встановленому діючими законодавчими і нормативними актами України.

Додаток 5

Перелік найважливіших пам’ятних дат, ювілеїв на період до 2005 р. у Тернопільській області

1998 рік	
Травень	перепоховання праху відомого фізика, громадського діяча Івана Пулюя (з Праги в смт. Гримайлів Гусятинського району).
Липень	110 років від дня народження Шмуеля Агнона — єврейського письменника, лауреата Нобелівської премії. Народився 17 липня 1888 року в м. Бучач.
Грудень	450 років тому м. Тернопіль отримав Магдебурзьке право.

	1999 рік
Серпень	• 350 років Зборівської битви. Відбулася 15–17 серпня 1649 р. між українськими військами під проводом Богдана Хмельницького та польськими військами.
	• 440 років з часу заснування смт. Гусятина.
	• 850 років з часу заснування смт. Шумська.
Вересень	190 років від дня народження Юліуша Словацького — польського поета. Народився 4 вересня 1809 р. в м. Кременець.
	2000 рік
Вересень	• 100 років від дня народження Олександра Смакули — всесвітньовідомого фізика. Народився 1900 р. в с. Добриводи Збаразького району.
	• 550 років від часу заснування м. Почаєва.
Жовтень	135 років від дня народження Дениса Січинського — композитора, громадського діяча. Народився 2 жовтня 1805 року в с. Клювинці Гусятинського району.
	2001 рік
Травень	• 130 років від дня народження Володимира Гнатюка — фольклориста і етнографа, академіка. Народився 9 травня 1871 р. в с. Велеснів Монастириського району.
	• 790 років із часу заснування м. Збаража.
	2002 рік
Квітень	155 років від дня народження Олександра Барвінського — письменника, історика, громадського діяча. Народився 8 квітня 1847 р. в с. Шляхтинці Тернопільського району.
Вересень	130 років від дня народження Соломії Крушельницької — всесвітньовідомої співачки. Народилася 23 вересня 1872 р. в с. Білявинці Бучацького району.
Листопад	• 130 років від дня народження Богдана Лепкого — українського письменника. Народився 9 листопада 1872 р. в с. Крогулець Гусятинського району.
	• 450 років з початку будівництва замку на о. Мала Хортиця Байдою Вишневецьким, уродженцем смт. Вишнівець.
	2003 рік
Листопад	125 років від дня народження Михайла Паращука — українського та болгарського скульптора. Народився в с. Варваринці Теребовлянського району.
	2004 рік
Травень	• 150 років від дня народження Івана Горбачевського — біохіміка, епідеміолога. Народився 15 травня 1854 р. в с. Зарубинці Збаразького району;
	• 550 років з часу заснування смт. Монастириська.
	2005 рік

Лютий

- 160 років від дня народження Івана Пулюя — фізика, громадського діяча. Народився 2 лютого 1845 р. в смт. Гримайлів Гусятинського району.
- 100 років від дня народження Уласа Самчука — письменника. Народився 20 лютого 1905 року на Волині, дитячі роки пройшли в с. Тилявка Шумського району.

Звичайно, перелік пам'ятних дат, ювілеїв на період до 2005 р. далеко не повний, тому облдержадміністрація звернулась до Кабінету міністрів України з пропозицією про доцільність створення Державної комісії з числа науковців, істориків для вивчення ювілеїв у кожній області та видання календаря знаменних і пам'ятних дат України.

Пам'ять людська не міліє

Зберегти в пам'яті мудрість народну,
його перекази — зберегти сам народ.

Тернопільщина багата не лише пам'ятниками історії та культури, тут дуже оберігають народні традиції, вдосконалюють слово, що використовується при здійсненні ритуальних обрядів.

За останні роки у видавництві «Лілея» вийшла у світ книга «Гріхи наші» (автор Б. М. Андрушків), де в художньо-публіцистичній формі запропоновано читачам оповідання, афоризми, статті, статистичні матеріали духовної тематики та методичні поради щодо впровадження тенденції духовного відродження держави.

Вийшла у світ блок-книга (автори Б. М. Андрушків та П. І. Сорока) «По той бік безодні, або мертві про вартість життя не розкажуть», де досліджується складна психологічна проблема — самогубство. Автори змушують замислитися над змістом нашого життя.

У даний час на Тернопільщині зібрано немало крилатих висловлювань, афоризмів, пісень, епітафій, що стосуються цієї делікатної теми.

Окремі з них пропонуємо читачеві.

Додаткові матеріали до книги «Про що розповідають мовчазні могили»

Монолог пам'ятника[1]

На цвинтарі височів гарний мармуровий пам'ятник. Виблискувала його шліфована поверхня. Навколо пам'ятника була заасфальтована вузенька стежечка, побіч росла самотня туя, стояла тут і гранітна шліфована лавка. Але до пам'ятника ніколи ні-

[1] Андрушків Б. М. Казки для дорослих. — Тернопіль: Лілея, 1996.

хто не приходив. Він сумував, заздрив скромному надгробкові поруч, біля якого часто на скромній дерев'яній лавці в глибокій задумі присідали родичі покійного.

Пам'ятник осмислював сутність свою і того, в пам'ять про кого його будували. Виявляється, вартість пам'ятника і пам'ять про людину, на чию честь зроблено цю дорогу скульптуру, постамент — речі неспіввідносні. Для кого будують дорогі пам'ятники, а про кого й без пам'ятника залишається добра пам'ять.

— Але найцікавіше те, — роздумував далі пам'ятник, — що помруть люди, які доглядають надгробок, перестануть відвідувати його рідні й знайомі, і зрівняється він із землею, а я залишусь і буду нагадувати про того, на чию честь побудований. Я довговічніший, хоча й отримую від людей менше уваги.

— Зачекай, — перебив роздуми пам'ятника «Кодекс про поховання», що висів на дошці оголошень на цвинтарі. — Якщо до тебе і надалі ніхто не приходитиме, то років через двадцять тебе, за нашими законами, знесуть чи перенесуть.

— Так, — погодився пам'ятник, — як перед Богом усі однакові, так і закону повинні бути всі підвладні. З часом на цвинтарі все зрівняється. Після тлінного тіла залишаться лише справи, і пам'ять про тих, хто колись жив і їх чинив.

Якби на цвинтарях ціна пам'ятників відповідала ціні справ, котрі людина здійснила за життя, як вони б змінилися...

Афоризми[1]

< < <

Щаслива та людина, яка на смертному одрі думає не про себе, а про благо живущих на землі.

< < <

Після смерті людини залишається її ім'я, яке може згодом також померти, як і його власник, але спроможне й увічнити його пам'ять, коли є незнищенним носієм добрих справ.

< < <

Церковний дзвін і звук органа — музика початку і кінця людини.

< < <

До вбивства не можна звикнути, але коли душа постійно бачить його (як-от на війні), то можна збайдужіти, зчерствіти, хоча сумління ніколи не примириться з тим, що відбувається.

< < <

В одного філософа якось запитали: «Чи може мати задоволення від якісно виконаної роботи професійний убивця?» Філософ відповів: «Якщо вам хтось зізнається в тому, що він професійний убивця, то в нього можна було б запитати». Є професія, є робота, повинна бути якість її виконання. Але акт смерті не має якісної оцінки... Є мученицька дорога до неї.

< < <

У знаряддях убивств, вогнепальній і холодній зброї чи не найперше подобається сила, що навіює страх, а вже потім вражає мистецтво її виготовлення. Лише

[1] Андрушків Б. М. Хліб для розуму. — К., 1993.

зверхність сили розуму висуває на перший план витонченість форми зброї як витвору мистецтва.

< < <

Межа між оптимізмом, прагненням спокою, мудрістю і філософським ставленням до життя зміщується з року в рік від першого до другого, уступаючи власне місце другому, виваженому, збагаченому досвідом життя.

< < <

Страх смерті — це страх перед незвіданим та муками на шляху до неї, жаль за щедрими земними благами.

< < <

Якщо вас сковує страх смерті, це ще не смерть, тому не просіть у Бога милості і пощади. Просіть терпіння і мужності.

< < <

Смерть є кроком у незвідану безодню, яка може дати незрівнянне відчуття злету, за яким, однак, наступає страшне приземлення.

< < <

Покійник у багатьох викликає страх, тільки ніхто не може пояснити чому. Усі кажуть: «Боюся мерця і все... »

< < <

Просити в Бога смерті — однаково що просити дня серед ночі чи навпаки. Вона прийде сама собою.

< < <

Самогубець і засуджений до смертної кари в один час ступили на одну дорогу: самогубець — добровільно, смертник — насильно. Але як перший, так і другий випадок є неприродним. Не відомо, чий гріх більший перед Богом.

< < <

Інколи деякі виняткові властивості людей формують думку про них як про надзвичайних осіб, іншими словами кажучи — надлюдей. Але людина завжди залишається людиною, тільки надзвичайні якості роблять її з Божої волі цікавішою, кориснішою для суспільства і в жодному разі не дають права вважати себе надлюдиною. Нею може бути лише Бог.

< < <

Коли б мене запитали: «Вам відоме відчуття страху?» Я відповів би: «Як і кожній людині!» Ці відчуття відсутні лише в істот, позбавлених свідомості.

< < <

Незнання породжує відчуття страху і непевності. У свою чергу, страх може призвести до панічних та інших ганебних вчинків. Про це ніколи не можна забувати.

«Що ми знаємо про потойбіччя?»[1]

(витримки з книги професора Франца Шпіраго)

< < <

[1] Б. Андрушків, П. Сорока. По той бік безодні. — Тернопіль: «Підручники і посібники». — 1997.

Померлим сльозами не допоможеш, їм потрібно допомагати молитвами та милостинею. *Св. Іван Золотоуст*

< < <

Одне-єдине слово, промовлене від усього серця, має більшу силу та дію для звільнення бідних душ, ніж відмовляння великої кількості псалмів та молитов без натхнення. *Христос до св. Гертруди*

< < <

Якщо б ми знали, яку владу мають ці добрі бідні душі над серцем Господа, і якщо б ми знали, яке помилування можна отримати завдяки їх клопотанню, то ми їх так і не забували б. За них потрібно багато молитися, щоб вони багато молилися за нас. *Св. священик Віяней*

< < <

Важко передати словами, яку велику втіху мають бідні душі від наших маленьких пожертвувань і наших перемог над собою. *Катерина Емеріх*

< < <

Наскільки я знаю з досвіду, свята Служба Божа, святе Причастя та пожертвування дорогоцінної крові Ісуса Христа є найдієвішим засобом у допомозі бідним душам. *Клара Моес*

< < <

Хто спокутує у цьому житті свої гріхи, той оплачує кількома монетами тисячу дукатів, але хто відкладає спокуту на інше життя, той платить тисячу дукатів за кілька монет. *Св. Катерина Генуезька*

«Дзвонять дзвони за померлим... »[1]

Вінок журливих галицьких пісень

Коли хтось дочасно прощається зі світом,
тому співають журливі пісні.

У багатьох селах і містечках Західної України існує традиція відспівувати покійника. Автори зібрали найбільш поширені народні пісні, які використовуються церковними хорами під час ритуалу поховання.

Прощавайте, ви, пороги

Прощавайте, ви, пороги,
Вже в останній раз,
Бо із вічної дороги
Не вернусь до вас.
Щаслива та дорога,
Що душа нею йде,
Вона її до раю,
До Бога приведе.
Прощай, моя родино,
За мною не тужіть,

[1] Б. Андрушків, П. Сорока. По той бік безодні. — Тернопіль: «Підручники і посібники». — 1997..

Бо вже стежки готові
Мені на інший світ.
Прощайте, мої рідні,
За мною не тужіть,
А лиш за мою душу
Творцеві ся моліть.
Прощайте, всі сусіди,
За мною не тужіть,
Післяднім цілуванням
Усе мені простіть.
Прощайте, мої діти,
За мною не тужіть,
Шануйте свою маму (тата),
За мене ся моліть.
Скінчилось життя моє,
Скінчилась моя путь,
Стежки — куди ходила
Травою заростуть.
Щаслива тая душа,
Що йде у Божий рай,
А тіло у могилі
Навіки спочивай.

О боже мій милий

Боже мій милий
З високого неба,
Вислухай молитву,
Прийми мою душу
До самого неба
А тіло в сирую землю.
Висиплять на мені високу могилу,
Могила травою заросте,
Посадять на мені червону калину,
Калина весною зацвіте.
І будуть до мене пташки прилітати,
Будуть щебетати мені,
А я не почую,
Бо буду лежати
У сирій холодній землі.
Моя домовина — хатина маленька,
А в неї віконця нема.
А я не почую, бо буду лежати
У тій хатині сама. (Сам).
Колись мої ноги до церкви ходили,
О Боже, який то був час!
Колись мої руки так тяжко робили,

А нині на грудях лежать.
Як опустять тіло в глибоку могилу,
О Боже, який прийшов час!
Я на біль не стану, тільки на суд Божий,
Як прийде судити Бог усіх нас.
Могила висока — це моя хата,
У ній я лиш тілом лежу.
Душею самотній, мов в полі билина,
На Божому суді стою.
Моліться за мене, про це Вас благаю,
Щоб Бог мені зло все простив,
А душу безсмертну
До вічного неба,
Як люблячий батько приймив.

Прийде година

Прийде година, труби заграють,
Відкриється небо і всі спізнають,
Що Хрест Христовий прийде судити
Тих, що не вміли його носити.
Відкриється небо, розступляться хмари,
Надійде хвилина суду і кари,
Христос явиться, судити стане
І в кожне серце і душу гляне.
Покайся щиро, а Страсть Христова
Тебе осінить, все будь готова
Стережись всякой гріховной тіни,
Бо дня не знаєш, ані години.

В темну могилу

В темну могилу Тебе несемо,
Жаль за тобою в серцях несемо.
Приспів:
А дзвони сумно грають за нами,
Тебе прощаєм нині сльозами.
Вже перед нами суха могила.
Де твоя слава, краса і сила?
Приспів:
Все життя втіха, майно незмірне,
Всі твої друзі і слуги вірні.
Приспів:
Де твоя радість, втіха, забава,
Де твоя мудрість, блиск, честь і слава?
Приспів:
І де ж та ділась, що перед нами
Краса і сила була між нами?

Приспів:
В темній могилі станеш за хвилю,
Як цвіт зів'ялий в німім безсиллю.
Приспів:
Прахом ти станеш, пилом, землею,
Спічнеш до суду у злуці з нею.
Приспів.
З пороху всталась, порохом станеш,
Як цвіт зацвілась, як цвіт зів'янеш.
В душі безсмертній Бог лиш над нами,
Він всемогутній править віками.
Приспів.

Прощай, душе

Прощай, душе, в конечний час,
Прощай над гробом нині.
В далеку путь ідеш від нас,
Лишаєш жаль родині.
Твоя судьба вже кличе тя
На другий світ в дорогу,
Бо всім одна є ціль життя
Віддати душу Богу.
Лети, душе, в небесний край,
Дорога то безпечна,
Там вічний і блаженний рай,
Свята жизнь безконечна.

Дзвони дзвонять за померлим

Дзвони дзвонять за померлим,
Вся родина вмліває,
Чи не маєш де тут жити,
Що в могилу лягаєш?
Ой, прийдіте, браття, сестри,
Ой, прийди уся рідня,
Ой, прийдіте, подивіться
Життя моє скінчилося.
Ой, прийдіте, подивіться,
Господь чудо сотворив,
Злетів Ангел Божий з неба,
Душу з тілом розлучив.
Лежить тіло без дихання
І не може говорить,
Ой, прийдіте, браття, сестри,
Моє тіло хоронить.
Як прийдете ви до мене,
То не плачте, не тужіть,

На могилі хрест поставте,
Гарних квітів посадіть.
Там, де ваші сльози впадуть,
Там і виросте трава,
Там я буду спочивати,
Аж до страшного суда.

Твій темний гріб

Твій темний гріб уже видніє,
Над ним шумить цвинтарний гай,
То буйний вітер тужно віє,
Щасливий шлях — прощай, прощай!
А дзвони грають у тужні звуки,
Вдаряє грудка у труни край.
Останні звуки із труни чути,
Щасливий шлях — прощай, прощай!
Росте, росте твоя могила,
На ній зійде весною гай,
Хоч як сумна, німа і мила,
Стрінемось тут, — прощай, прощай!
О Боже, Боже Всемогутній,
Прости померлим тьму провин,
За нас помер, хоч невмирущий,
І в гробі теж лежав Твій син.
Вітайте херувимів сили,
Для нас усіх б'є твоя грудь,
Ти нам живим скарб благодати
І тих, що в гробі не забудь.
Вітайте херувимів сили,
На крилах вітру прилетіть,
І тих, що сходять до могили
У рай пресвітлий занесіть.

***

Під хрест Твій стаю,
Спасителю мій милий,
І молю Тебе, о дай же мені
За гріхи жаль щирий.
За мене терпиш, за мене
Ти розп'ятий,
За гріхи мої, за провину мою
Убитися Ти дався.
Ісусе Ти мій, Твої безмірні муки,
Сильніше від слів взивають мене
До жалю покути і рани твої,
Хоч без уст мови

Кличуть вони нас, ззивають усіх
До Твоєї любови.
Подай же мені про них все пам'ятати,
Любити Тебе, боятись гріха,
Тебе прославляти.

Пливи світами

Пливи світами пісне любови,
Хай звук твій громом сотень гуде,
На нас взиває щастя чудове,
Сам Христос Господь у славі іде.
В малій хатині, в малім кивоті
Гостить безмежне щастя й любов,
Сам Христос Господь, що на Голгофі
За гріхи світа дав жертві кров.
О, пресвятая тайно любови,
Перед тобою мудрість німа.
В час святої жертви тіла і крови,
Хай за нас мовить віра тверда.
Хай за нас мовить і серце чисте,
Каяття сльози в наших очах,
Вітай між нами, Спасе наш Христе,
Всесильний Боже, дивний в ділах.

На сторожі мертвих[1]

(Епітафії па могилах)

Епітафія, мабуть, така ж давня, як і писемність. Традиція робити надгробні написи характерна для багатьох народів світу. Очевидно, предтечею епітафії було голосіння за мертвим, фрагменти з якого пізніше почали висікати на надгробку. Згодом цей своєрідний жанр народної творчості удосконалився, набув своїх характерних і особливих рис. Траплялося, що дехто з відомих людей сам заповідав зробити на його могилі той чи інший напис. Характерний приклад — епітафія Сковороди. Можна знайти чимало написів і на могилах самогубців, яких хоронили за межами кладовищ, але не позбавляли посмертної шани і про яких пам'ятали живі, сповнені чисто людського жалю до них. Подаємо нижче найбільш характерні епітафії, зібрані на кладовищах світу. З-поміж них чимало належить тим, які добровільно пішли з життя.

< < <

«Я зник, утік. Бувайте здорові — надіє і доле! Нічого мені з вами робити, грайте іншими» *(На саркофазі Антонія).*

< < <

[1] Б. Андрушків, П. Сорока. По той бік безодні. — Тернопіль: «Підручники і посібники». — 1997.

«Тут упокоївся Джонатан Свіфт, декан церкви, і жорстоке обурення вже не може терзати його серце. Іди, мандрівнику, наслідуй, якщо можеш, ревного поборника мужньої свободи» *(На могилі Дж. Свіфта).*

< < <

«Голим прийшов на землю, голим пішов під землю» *(Поширена галицька епітафія XVII ст.).*

< < <

«Много сіяв я знатністю, властію і доблестю, а як помер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі узяв. Не дивуйся тому, читачу, бо й тобі те ж буде, нерівні на світ приходимо, а рівними помираємо» *(Епітафія, записана Паньком Кулішем).*

< < <

«Жниво велике, а женців мало. Так благайте Господа, щоб вислав робітників на жниво своє».

< < <

«Блаженні чисті серцем, яко тії Бога уздрять».

< < <

«Боже! Милостив будь душі раба Твоєго».

< < <

«Не буде ні хвороб, ні печалі, ні зітхання, але життя безконечне» *(Епітафії, в основі яких лежать біблійні вислови).*

< < <

«Світ ловив мене, але не спіймав» *(На могилі Сковороди).*

< < <

«Смерть — найкращий лікар всіх хвороб» *(На могилі Свенцицького).*

< < <

«Мене вже серце не болить» *(На могилі Н. Кобринської).*

< < <

«Гірким сміхом своїм засміюсь» *(На могилі М. Гоголя).*

< < <

«Жив. Любив. Страждав» *(На могилі Стендаля).*

< < <

«Слова його лились, текли і в серце падали глибоко і ніби тим вогнем пекли Холодні душі». *(На могилі В. Ковалевського)*

< < <

«Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою... » *(Поширена епітафія XIX ст.).*

< < <

«Серцям розбитим — морок і тиша» *(Напис на могилі самогубця XX ст.).*

< < <

«Не щебече соловейко... » *(На могилі Садовської-Берліотті).*

< < <

«Не з ненавистю судіть, а з любов'ю, якщо хочете пізнати істину» *(На могилі адвоката Ф. Плевако).*

< < <

«Ой, чом, чом, земле моя. Ти люба так мені... » *(На могилі Б. Ба-гана).*

< < <

«Я є воскресіння і життя. Хто вірить у мене, хоч би і вмер, житиме» *(На могилі П. Коваля).*

< < <

«І горів, і палав, і страждав він для неї одної» *(На могилі Ст. Бандери).*

< < <

«Боже, дай, щоб з тої крові. Що землю зросила, Ще зійшла нам добра воля 1 слава, і сила» *(На стрілецькій могилі).*

< < <

«Все, що було найдорожче для нас, поховано в цій могилі» *(Галицька епітафія).*

< < <

«Я смертю вирізьбив: Ти стань і прочитай Одне святе є в світі — кров людей хоробрих. Одні живуть могили — Вірних Батьківщині» *(Епітафія Юрія Липи).*

< < <

«Я приєднався до більшості... » *(Іронічна епітафія самогубця).*

< < <

«Ваш вічний спокій — наш вічний смуток».

< < <

«Зупинися, перехожий. Не топчи мій прах, Бачиш ти, що я вже вдома, А ти ще в гостях».

< < <

«У могилі під хрестом Спить матуся вічним сном. Тихо, гілко, не шуми. Нашу маму не буди» *(Поширені українські епітафії).*

< < <

«Знайшов я свою гавань — Ісуса. Плоть, світ — прощайте! Досить ви мене мучили. Тепер у мене надійний спокій» *(Могильний напис XVIII ст.).*

< < <

«З глибини волаю до Тебе, Господи: визволи мене... ».

< < <

«Праведний Ти, Господи, справедливі суди Твої... ».

< < <

«Благословляю Господа всякчас» *(Поширені галицькі епітафії).*

< < <

«І буде дух його із віку в вік сіяти, Серця цілющою водою покропляти, І рани гоїти і сльози обтирати... » *(На могилі Пантелеймона Куліша).*

< < <

«Хай буде воля Твоя, Боже!» (Традиційна подільська епітафія)

Післямова

Дуже багата історична спадщина України. У кожного регіону є свої пам'ятники, реліквії, традиції. Тернопільщина — не виключення в цьому розмаїтті. Пропонований твір привідкриває лише одну грань нашої славетної минувшини і погляд на неї сучасника. Мовчазні могили, кладовища і поховання багато чого можуть розповісти...

Звичайно, що в цьому короткому художньо-публіцистичному чи науково-дослідницькому нарисі-спробі далеко не все вдалось висвітлити. Потрібен час і засоби. Проте перші кроки зроблено, причому не безуспішно. Віриться, що наступні наукові розвідки в цій сфері відкриють нам істину про наше минуле, розставлять всі крапки над недомовками, змиють наліт ворожих нам ідеологій з історичних подій і фактів.

Здається, настав час категорично відмовитись від фальшивих трактувань нашої історії розмаїтими великоімперськими «мудрагелями» та їх місцевими «прихвоснями» про нашу нібито немонолітність, нашу зрадливу ментальність тощо.

Ми здатні самі розібратись, хто ми такі, вивчити велич і силу нашого родового кореня.

Як тільки це відбудеться, ми зрозуміємо, що всі негативи були спровоковані нашими недругами, навіяні нашими ворожими ідеологами. Ми нація монолітна, горда, щедра, відкрита, здатна на самопожертву заради ближнього. І ніхто наших переконань в цьому не похитне, бо підтверджує це наша історія, яку пишемо самі своїм життям.

Автор висловлює слова щирої подяки всім, хто веде цю копітку, але вкрай необхідну нам і прийдешнім поколінням роботу, у тому числі: обласним управлінням житлово-комунального господарства, містобудування та архітектури, обласному і районним краєзнавчим музеям, обласному студентському товариству «Обереги», обласній організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури, які цілеспрямовано реалізують державну політику в цій делікатній для нації справі і допомогли підготовити ці матеріали.

Про автора

Андрушків Богдан Миколайович народився 19 червня 1947 року в с. Метенів Зборівського району на Тернопільщині. Від механізатора до заступника голови облдержадміністрації — такий його життєвий шлях. Доктор економічних наук, професор, академік, член президії Академії економічних наук України. Заслужений діяч науки і техніки України. Автор ста п'ятдесяти наукових праць, багатьох монографій і підручників з економічної тематики. Має 10 авторських свідоцтв про раціоналізаторські пропозиції. Ініціатор проголошення 1996 року «Роком злагоди, порозуміння і творення на благо українського народу» та впровадження «Всеукраїнського дня безпечної життєдіяльності». Організатор Фонду реєстрації неординарних ідей і проектів. Голова Тернопільської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Ще одне захоплення — художнє слово. Його літературні твори відзначаються спостережливістю, філософським підходом, легким гумором... Перша художня книга — «Хліб для розуму» (1993) здобула популярність у читачів і перевидавалася двічі. За переконаннями Богдана Андрушківа, усі ми причетні до творення історії України — вільної, незалежної. Тож кожен повинен пройнятися почуттям гордості за неї і викоренити зі свідомості те, що принижує гідність українця. Такими міркуваннями була продиктована спроба висвітлити у художній формі період визвольних змагань УПА. Про це автор розповів у книзі «Незабутній біль», що вийшла 1994 року. Відтак на суд читачів він подав книгу «Хмільна повість», у якій описано трагічне падіння людини, що пов'язала життя з алкоголем. Знаменно, що створено повість на фактах нашої дійсності.

Нещодавно письменник запропонував читачам дві збірки гумористично-саркастичних оповідань «І сміх, і гріх... » та «Казки для дорослих», в яких у своєрідній формі зображено окремі сторони нашого життя в період тоталітаризму.

Видавництво «Лілея» видало кілька книг цього автора з економічної та екологічної тематики.

Література

1. Андрушків Б. Гріхи наші. — Тернопіль: Лілея, 1997.
2. Андрушків Б., Сорока П. По той бік безодні. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1997.
3. Андрушків Б. Хліб для роздуму.
4. Андрушків Б. Екологічне благополуччя та благоустрій населених пунктів — запорука здоров'я людини. — Тернопіль: Лілея, 1996.
5. Баран Г. Заліщики – Львів, 1983.
6. В. Верига. Там, де Дністер круто в'ється. — Львів, 1993.
7. Є. Гасай. Село Токи та його околиці.— Тернопіль, 1993.
8. І. Дуда. Бучач (путівник). — Львів, 1935.
9. С. Данилюк. Повстанський записник. — Київ, 1994.
10. Євген Заплітний. Глібів. Коротка історія села. —Тернопіль, 1994.
11. Збараж і його околиці в спогадах емігрантів. Упорядник В. Гриб, Р. Матейко, Б. Мельничук. — Тернопіль, 1993.
12. Зарваниця у духовному і художньому слові, спогадах, переказах. Уклали П. Бубній, М. Сагайдак. — Тернопіль, 1993.
13. Історія міст і сіл України. Тернопільська область. — К., 1973.
14. Історія Українського війська у 12 випусках Під редакцією І. Тиктора.
15. Календар товариства «Просвіта» на 1912 рік. — Львів, 1911.
16. Козова і околиці в спогадах емігрантів. Упорядник Б. Проник. — Тернопіль,1992.
17. Літопис Борщівщини. — Борщів. — 1991/1997, вип. 1–3.
18. Мазурчук А. Спогади про Антонівську республіку УПА. — Дубно. — 1995. Копія рукопису 20 листків друкарського шрифту.
19. Роман Матейко, Богдан Мельничук. Воєнними дорогами синів Галичини. Українські Січові Стрільці на Тернопільщині. — Тернопіль.,1991.
20. О. Наливайко. Золотий Потік. (Путівник) — Тернопіль., 1994.
21. Підгаєцька земля (історико-мемуарний збірник). — Торонто, 1994.
22. С. Ріпецький. Українське Січове Стрілецтво. — Львів, 1995.
23. Сіреджук П. Першовитоки (нариси історії Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів). — К., 1994.
24. В. Савчук. Літопис Бережанської землі. — 1994.
25. М. Ступка. Над тихим Серетом (історія с. Чернихова). — Нью-Йорк., 1983.
26. О. Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся. Антонівці.
27. О. Чорна. Тінь Антоновець, газета «Ровесник», № 39,1990.
28. Яромир Чорпіта. Чортків. Історико-краєзнавчий нарис. — К., 1992.
29. Г. Чернихівський. Кременець. // Наука і суспільство. — № 1, 1989.
30. Г. Чернихівський. Крем'янеччина. — Кременець, 1992.
31. О. Шувалов. Про що розповідає некрополь. — К., 1992.

ЗМІСТ

Вступ 5
З історії Тернопільського краю 7
У нас є ким і чим пишатися 10
Загальна характеристика поховань Тернопільщини 12
Кладовища радянських воїнів 14
Польські поховання і пам'ятні знаки видатним діячам 25
Характеристика єврейських поховань 32
Загальні відомості про наявні та знищені єврейські кладовища 35
Не згасає пам'ять людська про чеських і словацьких легіонерів на Зборівщині 38
Могили військовослужбовців та військовополонених 41
Безіменні могили повстанців, безневинні жертви тоталітарних режимів 46
Пам'ятники ще не визнаним державою героям 55
Слава січового стрілецтва не вмре, не загине... 60
Перелік могил Українських Січових Стрільців 62
Поховання австрійських солдатів 65
Про що співає на історичних вітрах сива ковила козацьких могил? 66
Окремі поховання відомих у регіоні людей 72
Перелік 73
окремих поховань представників культури та мистецтва 73
Регіональні особливості організаційної роботи по відновленню та збереженню місць поховань, пам'яток історії та культури 79
Правила утримання кладовищ та користування ними 83
Перелік найважливіших пам'ятних дат, ювілеїв на період до 2005 р. у Тернопільській області 85
Пам'ять людська не міліє 87
Додаткові матеріали до книги «Про що розповідають мовчазні могили» 87
Монолог пам'ятника 87
Афоризми 88
«Що ми знаємо про потойбіччя?» 89
«Дзвонять дзвони за померлим... » 90
На сторожі мертвих 95
Післямова 98
Видавництво «Лілея» видало кілька книг цього автора з економічної та екологічної тематики. 99
Література 100

Підписано до друку 15. 02. 98. Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура звичайна. Друк офсетний.
Тираж 1000 екз. Замовлення

Редакція газети «Підручники і посібники». Свідоцтво ТР №189 від 10. 01. 96.
282006, м. Тернопіль, вул. Польова, 5. Тел. 8-(0352)-43-15-15; 27-24-59.

Львівська державна книжкова фабрика «Атлас» 290005, Львів, Зелена, 20.